
**PROJEKT
BIROBIDŽAN:
‘OBEĆANA ZEMLJA’
U SOVJETSKOJ
‘KOMUNALKI’**

MILAN SUBOTIĆ

Nakon šestodnevnog putovanja Transsibirskom železnicom u pravcu Vladivostoka, na 8351. kilometru od Moskve, voz se zaustavlja na stanici grada koji je po obližnjim pritokama Amura, rekama Biri i Bidžanu, nazvan Birobidžan (Биробиджан). Osim na ruskoj ćirilici, natpisi na stanici ovog grada ispisani su i hebrejskim pismom čija modificovana forma karakteriše jidiš (*jiddisch*), tradicionalni jezik istočnoevropskih Jevreja koji se fonološki i gramatički razlikuje od hebrejskog (*ivrit*). Iznenađenje putnika što u blizini rusko-kineske granice vidi natpise na jidišu biva dodatno pojačano izgledom trga ispred železničke stanice na kome centralno mesto zauzima fontana sa velikim sedmokrakim svećnjakom (*Menorah*) – simbolom judaizma koji, između ostalog, ukrašava i grb države Izrael. Ovi neočekivani prizori na ruskom Dalekom istoku simbolički potvrđuju da je grad Birobidžan središte Jevrejske autonomne oblasti (Еврейская автономная область – EAO), jedine autonomne oblasti od osamdeset tri subjekta sadašnje Ruske federacije.¹ Po površini teritorije (36.100 km²) EAO je slična Belgiji i veća od Izraela, ali prema broju i gustini stanovništva (176.000 – 5 na km²) spada među slabije naseljene delove Ruske Federacije. Nazivom oblasti Jevreji su označeni kao “titularna nacija” ove federalne jedinice uprkos činjenici da prema poslednjem popisu iz 2010. godine čine samo 1 odsto njenog ukupnog stanovništva (1.628),

¹ Pored *Jevrejske autonomne oblasti* (EAO), od 1. marta 2008. godine subjekti Ruske federacije su 21 republika, 46 oblasti, 9 krajeva, 4 autonomna okruga i 2 federalna grada. Različiti po stepenu autonomije, svi subjekti Federacije daju po dva predstavnika u Savet Federacije (*Совет Федерации*) koji, uz Državnu dumu (*Государственная Дума*), čini dvodomnu Federalnu skupštinu (*Федеральное Собрание Российской Федерации*), vrhovni predstavnički i zakonodavni organ Ruske Federacije.

naspram 92,7 odsto etničkih Rusa i 2,8 odsto Ukrajinaca.² Zvanično formirana 1934. godine kao administrativno-teritorijalna jedinica Sovjetskog Saveza, EAO je bila zamišljena kao “sovjetski Sion” u kome će, poput ostalih brojnih sovjetskih nacionalnosti, i sovjetski Jevreji ostvariti pravo na teritorijalnu autonomiju. Iako je “projekt Birobidžan” dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka privlačio veliku pažnju jevrejske dijaspore, danas je od njega ostao samo puki naziv lišen izvornog sadržaja i smisla. Svedena na kuriozitet, “Jevrejska autonomna oblast” predstavlja inspiraciju za snimanje gorke-nostalgličnih dokumentaraca o slomu jedne utopijske zamisli,³ kao i predmet interesovanja istoričara ruskog i sovjetskog jevrejstva u njihovoj borbi protiv zaborava.⁴ Ipak, bavljenje istorijom nastanka i sloma “projekta Birobidžan” može doprineti kako našem boljem razumevanju sovjetske nacionalne politike, tako i tumačenju složene dinamike rešavanja “Jevrejskog pitanja” tokom imperijalnog i sovjetskog perioda ruske istorije. Upravo praćenje i interpretacija ukrštanja ova dva tematska toka na

primeru stvaranja Jevrejske autonomne oblasti predstavlja osnovni podsticaj za nastanak ovog rada.

I. SOVJETSKA NACIONALNA POLITIKA: TERITORIJALIZACIJA ETNICITETA I IZGRADNJA NACIJA

Tezu da je mirnodopski slom Sovjetskog Saveza uticao na izmenu teorijskih pristupa njegovoj istoriji možemo ilustrovati primerima novijih tumačenja sovjetske nacionalne politike. Decenijama dominantna “paradigma totalitarizma” – prema kojoj je SSSR bio “tamnica naroda” u kojoj su brojne nacije držane u zatočeništvu centralne vlasti (partije) i većinskog, “državotvornog” naroda – osporena je u savremenoj istoriografiji kao plod hladnoratovske ideologije i teorijske simplifikacije.⁵ Istina, to nije umanjilo njenu popularnost u historiografskim narativima većine novonastalih postkomunističkih država koje uporno ispoljavaju sklonost da sopstvenu prošlost vide iz perspektive (nacionalnih) žrtava spolja nametnutog boljševizma. Ipak, u ozbilj-

2 Videti podatke na <http://www.perepis-2010.ru/>

3 Videti dva novija dokumentarna filma posvećena Birobidžanu: *L'Chayim, Comrade Stalin!* (Yale Strom, 2002); *В поисках счастья* (А. Гутман, 2005).

4 Prema jednom od njih: “Pokušaj stvaranja Jevrejske autonomne oblasti na sovjetskom Dalekom istoku u velikoj meri ostaje zaboravljen – kako u sovjetskoj tako i jevrejskoj istoriji. Delimično to je zato što istoriju pišu pobednici, a ispalo je da su cionisti – glavni takmaci Birobidžana – pobedili. Ipak, moramo se podsetiti da su mnogi pametni i pronicljivi ljudi i žene bili snažno posvećeni jednoj ideji koja je propala. Treba da se zapitamo zašto su oni bili tako posvećeni toj ideji, te da razmislimo o bilo kakvim poukama koje mislimo da možemo izvesti iz te epizode” (Gitelman, 1998: 11).

5 Osim sovjetskog sloma, burni razvoj studija nacionalizma osamdesetih godina imao je značajnu ulogu u odbacivanju tradicionalnog pristupa tumačenju “nacionalnog pitanja” u SSSR. Više o tome videti u mojoj knjizi *Na drugi pogled. Prilog studijama nacionalizma*, IFDT, Beograd, 2007: 137–181.

nijim akademskim krugovima retko se dovodi u pitanje Brubejkerova ocena prema kojoj je, uprkos korišćenju *antinacionalističke* retorike, sovjetski režim “otišao mnogo dalje od bilo koje država pre ili posle njega u *teritorijalnoj institucionalizaciji* nacionalnosti (*nationhood*) i etničke pripadnosti (*ethnic nationality*) kao fundamentalnih društvenih kategorija”, te da je, na taj način, upravo taj režim “nehotice stvorio političko polje koje je veoma pogodovalo nacionalizmu” (Brubaker, 1996: 17). Nezavisno od Brubejkerovog teorijskog razmatranja nacionalizma, sličnu ocenu formulisao je i istoričar Jurij Sljoskin kada je u studiji o Sovjetskom Savezu kao “komunalnom stanu”⁶ tvrdio da je SSSR bio “prva država u istoriji koja je institucionalizovala etno-teritorijalni federalizam, klasifikovala sve svoje građane na osnovu njihove biološke nacionalnosti i ozakonila preferencijalni tretman izvesnih etnički definisanih delova stanovništva” (Slezkine, 1994: 415). Obično se u literaturi ova studija smatra prekretnicom u tematizaciji sovjetske nacionalne politike jer je u njoj, nasuprot prethodno dominantnoj paradigmi “tamnice naroda”, snažno naglašena “hronična etnofilija sovjetske vlasti” koja je, prema

Sljoskinovom sudu, bila motivisana uverenjem boljševika da afirmacija “raznolikosti (nacionalnih) formi” društvenog života predstavlja najsigurniji put ka ostvarenju potpunog političkog i državnog jedinstva (socijalističkog “sadržaja”). Iako je formulisano u dramatičnim okolnostima raspada Ruske imperije, to uverenje boljševičkih vođa nije bilo plod taktičkog lukavstva kojim bi se samo osigurao njihov opstanak na vlasti i zaustavio proces secesije imperijalnih periferija. Tezu o pravu nacija na samoopredeljenje boljševici su zagovarali i pre Revolucije,⁷ da bi se, nakon osvajanja vlasti i pobede u Građanskom ratu, suočili sa problemom praktičnog ostvarenja tog doktrinarnog principa. Posle unutarpartijskih sporova o odnosu (proleterskog) “internacionalizma” i (buržoaskog) “nacionalizma”, rešenje je nađeno u priznavanju prava svim nacionalnim i etničkim zajednicama na formiranje *sopstvenih teritorijalnih jedinica* različitog obima – od federativnih, saveznih i autonomnih republika, preko autonomnih oblasti, okruga i rejonu, sve do posebnih nacionalnih seoskih sovjeta i kolhoza – koje su, u ukupnom zbiru, činile novi tip (socijalističke) federacije.⁸ Formiranje nekoliko

151

6 Sljoskin je ovu metaforu preuzeo od I. Varejkisa (Варейкис), sovjetskog teoretičara koji je 1924. godine SSSR opisao kao “zajednički stan” (коммунальная квартира) u kome “nacionalne državne jedinice, posebne republike i autonomne oblasti” predstavljaju “zasebne sobe” (vid. Slezkine, 1994: 415).

7 U svom prvom teorijskom radu o marksizmu i nacionalnom pitanju, koji je pisao u Beču početkom 1913. godine, Staljin ističe: “Pravo nacija na samoopredeljenje – tj. nacija se može organizovati po svojoj želji. Ona ima pravo da organizuje svoj život na načelima autonomije. Ima pravo da stupi sa drugim nacijama u federalni odnos. Ima pravo i da se potpuno odvoji. Nacija je suverena, i sve nacije su ravnopravne” (Сталин, 1946: 310–311).

8 “Sovjetsko rešenje sastojalo se u širenju njihovog sistema nacionalno-teritorijalnih jedinica na dole, do sve manjih teritorija od kojih je najmanja bila veličine jednog sela” (Martin, 2001: 33).

hiljada etno-teritorijalnih jedinica pretvorilo je Sovjetski Savez u složenu “piramidu nacionalnih teritorija” koju je Sljoskin slikovito uporedio sa tradicionalnim ruskim lutkama koje staju jedna u drugu: “Ubrzo je nacionalna demarkacija rezultovala zbunjujućom i gotovo neograničenom kolekcijom etničkih ‘matrjoški’ (*nesting dolls*). Svi neruski narodi bili su ‘nacionalnosti’ koje imaju pravo na sopstvene teritorijalne jedinice, a sve nacionalno definisane grupe koje su živele na nečijim ‘tuđim’ teritorijama postale su nacionalne manjine s pravom na svoju zasebnu teritoriju” (Slezkine, 1994: 430). Rečju, odbacivši dva uobičajena modela rešavanja statusa nacionalnih manjina (kako asimilaciju mnogobrojnih etničkih grupa u jednu naciju, tako i politiku ostvarenja eksteritorijalne kulturne autonomije), boljševici su od 1923. godine gradili jedinstveni sistem koji je, prema njihovom uverenju, “maksimalnom broju pojedinaca trebalo da omogući život na *sopstvenoj nacionalnoj teritoriji* kako bi sačuvali svoju nacionalnost” (Martin, 2001: 33).

Uvereni da ostvarenje konačnog istorijskog cilja (“izgradnja komunizma”) zahteva prethodno pretvaranje etničkih grupa koje se nalaze na različitim stupnjevima istorijskog razvoja u jednake i punopravne “nacije”,⁹ boljševici su, uprkos

doktrinarnoj kritici nacionalizma kao “buržoaske ideologije”, svesno preuzeli ulogu “graditelja nacija” (*nation-builders; naučecmpoumeny*): “Ovi internacionalistički nacionalisti... pokušali su da spoje nacionalističke zahteve za nacionalnu teritoriju, kulturu, jezik i elite sa socijalističkim zahtevom za ekonomski i politički unitarnu državu... Koristeći poznatiju boljševičku terminologiju, može se reći da je Partija postala *avangarda neruskog nacionalizma*. Baš kao što je rukovodeća uloga Partije bila nužna da bi se proletarijat poveo od sindikalističke svesti do revolucije, tako Partija može povesti nacionalne pokrete izvan buržoaskog primordijalizma, do internacionalnog nacionalizma” (Martin, 2001: 15). Istina, razlikujući “velikodržavni” (imperijalno-ruski) nacionalizam od reaktivnog nacionalizma brojnih “ugnjetenih nacija”,¹⁰ boljševici su smatrali da samo ovaj drugi, kao vid antikolonijalne emancipacije, zaslužuje podršku, dok su u prvom videli “glavnu opasnost” za ostvarenje novog tipa društva. Politika partijskog “pokroviteljstva” nad neruskim nacionalizmima počivala je na uverenju da će zadovoljenje njihovih zahteva omogućiti (kasnije) klasno diferenciranje unutar “ugnjetenih nacija”, ubrzati njihov istorijski razvoj, te uticati na njihovo prihvatanje sovjetske vlasti kao “domaće”, a ne kao pukog produžetka

9 “Sve nacije – pa i sve ‘narodnosti’ (*nationality*), bez obzira koliko su ‘zaostale’ – bile su jednake jer su bile jednako suverene, tj. jer su sve imale ista prava” (Slezkine, 1994: 416).

10 “Kao što je poznato, Lenjinov napad na velikoruski šovinizam predstavljao je proširenje njegove teorije imperijalizma na područje nacionalnih odnosa unutar *Sovjetskog Saveza* u kome je dominantna i ‘razvijenija’ nacija nosila istorijsku krivicu imperijalne eksploatacije manjih i ‘zaostalijih’ nacija. Iz toga je izveden logičan zaključak da je nacionalizam dominantne nacije sumnjiv zbog svoje intrinzično šovinističke prirode, dok nacionalizam ugnjetenih i zaostalih nacija zaslužuje podršku sve dok ne narušava više interese međunarodnog proletarijata” (Vujačić, 2007: 159).

spolja nametnute, kolonijalne dominacije.¹¹ Stoga su formiranje nacionalno definisanih teritorija, insistiranje na službenoj upotreba nacionalnih jezika, ubrzano stvaranje i promocija (komunističkih) elita unutar manjinskih grupa, te državna podrška razvoju nacionalnih kultura predstavljali strateške pravce boljševičkog rešavanja “nacionalnog pitanja”. Uprkos modifikacijama te politike nakon 1938. godine (kojima je redefinisan status i integrativna funkcija većinskog ruskog naroda kao “prvog među jednakim” u sovjetskoj *дружбы народов*), postojanje posebnih nacionalnih teritorija, afirmacija nacionalnih kultura i promocija indogenih elita nisu se

dovodile u pitanje: “U celom sovjetskom stanu bilo je sada nešto manje soba, ali one koje su preostale bile su raskošno ukrašene domaćim relikvijama, predačkim satovima i s ljubavlju sačuvanim porodičnim portretima” (Slezkine, 1994: 446).¹²

Bez detaljnijeg izlaganja istorije sovjetskog rešavanja “nacionalnog pitanja”,¹³ treba imati na umu da su promene nacionalne politike sredinom tridesetih godina u teorijskom diskursu bile praćene pomeranjem od početnog “modernističkog” shvatanja “nacija” ka naglašavanju njihove “primordijalne” zasnovanosti i trajnosti. Naime, mnogo pre formulisanja savreme-

11 Pored navedene tri osnovne pretpostavke boljševičke nacionalne politike – *marksističke* (o prirodi nacionalizma kao “maskirajuće”, nadnacionalne ideologije); *modernizacijske* (prema kojoj je konsolidacija nacija nužni stupanj društveno-istorijskog razvoja); i *antikolonijalne* (opravdanost nacionalizma “ugnjetenih nacija” nasuprot nacionalizmu “ugnjetačke nacije”) – Martin navodi i “Pijemontski princip” kao četvrti faktor prema kome je afirmacija nacionalno-teritorijalne autonomije pogrančnih manjina trebalo da ima pozitivan efekat na spoljnopolitički položaj Sovjetskog Saveza.

12 Ili, kako to bez upotreba metafora, naglašava Martin: “Od 1938. godine Sovjetski Savez je imao novo nacionalno ustrojstvo... One sovjetske nacije koje nisu smatrane suviše malim (pa stoga podložne asimilaciji ili etničkom stapanju), ili tako nelojalnim da podležu deportaciji ili uništenju, bile su priznate kao socijalističke nacije sa primordijalnim etničkim korenima. Iz praktičnih razloga one su priznate kao trajni, večiti deo socijalističkog Sovjetskog Saveza... Iako su Rusi sada igrali vodeću ulogu u Sovjetskom Savezu... to nije bila nacionalna država. Nikada nisu učinjeni pokušaji da se stvori ni sovjetska nacija, niti da se SSSR pretvori u rusku nacionalnu državu. ‘Sovjetski narod’ bio je prevashodno jezička figura koja se najčešće koristila kao skraćenica za oznaku vatrenog patriotizma i spremnosti svih, po svojoj nacionalnosti različitih, sovjetskih naroda da brane SSSR od spoljašnje agresije” (Martin, 2004: 460-461).

13 Pored citiranih radova Sljoskina i Martina, videti opširnije o tome u: Ronald G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of Soviet Union*, Stanford, 1993; Jeremy Smith, *The Bolshevik and the National Question 1917-1923*, London, 1999; Francine Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell, 2005; R. Suny, T. Martin (ur.), *A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford, 2001.

nih učenja o nacijama kao društveno-istorijskim “konstruktima”, rane sovjetske (marksističke) teorije definisale su “nacije” kao *istorijski nastale* zajednice koje karakterišu modernu kapitalističku epohu ljudske istorije: “Nacije nisu – pisao je Staljin 1913. godine – ni rasne, ni plemenske, već *istorijski nastale zajednice ljudi*” (Сталин, 1946: 293).¹⁴ Već samo naglašavanje činjenice “nastanka nacija” impliciralo je mogućnost njihovog “nestanka”, a povezivanje sa “kapitalističkim načinom proizvodnje” projektovalo je taj nestanak (afirmaciju internacionalizma) u epohu socijalističke izgradnje koja završava “komunizmom” kao okončanjem dosadašnje istorije. Pošto su prema marksističkom učenju društvene “klase”, a ne “nacije”, osnovni akteri čitave ljudske istorije, “vladavina proletarijata” je, po definiciji, označavala početak postnacionalne epohe. Ovo doktrinarno uverenje (najjasnije formulisano u radovima Roze Luksemburg) bilo je, uprkos

teorijsko-marksističkoj doslednosti, sasvim ne-realistično – Revolucija je izvedena u istorijsko-društvenom kontekstu u kome se nacionalni pokreti nisu mogli zanemariti kao puki “ostatak prošlosti”. Naprotiv, u ratnom i revolucionarnom raspadu Ruske imperije nacije i nacionalizmi bili su mnogo “stvarniji” od “društvenih klasa” o kojima je govorila marksistička teorija i boljševička politika.¹⁵ Boljševici su to objašnjavali nasleđem imperijalne prošlosti i nejednakim društveno-istorijskim razvojem nacionalnih i etničkih zajednica od kojih su se neke – one “kulturno zaostale” – na evolutivno koncipiranoj lestvici istorijskog progressa još nalazile u predkapitalističkom stanju. Upravo stoga su dvadesetih godina koncipirane ranije pomenute mere “pozitivnog delovanja” države¹⁶ pomoću kojih bi se ubrzao nacionalni razvoj ne samo “zaostalih” (*istočnih*), već i “razvijenih” (*zapadnih*) nacija i etničkih zajednica Sovjetskog Saveza. Prve su za

14 “Gotovo svi savremeni teoretičari nacionalizma slažu se sa izvornom boljševičkom premisom da je pojava nacija i nacionalizma posledica prelaska iz tradicionalnog u moderno društvo. Istina, oni ne povezuju taj prelazak, poput Lenjina i Staljina, sa nastankom kapitalizma. Većina njih bi veću važnost pridala faktorima poput rasta centralizovanih država, ideologije i industrijalizacije (Martin, 2000: 350).

15 “Nasledivši razbijenu i fragmentiranu klasnu strukturu ruskog društva posle Revolucije, boljševici su se našli u obavezi da ‘izmisle’ klase koje su, na osnovu njihovih marksističkih uverenja, prosto *morale* postojati. To predstavlja sjajnu potvrdu Burdijeovog stava da su klase u realnom svetu bar delimično proizvod marksističke teorije koja tvrdi da ih samo opisuje” (Fitzpatrick, 2005: 29).

16 Stoga Martin Sovjetski Savez određuje kao “imperiju pozitivnog delovanja” ili “pozitivne diskriminacije” (*Affirmative Action Empire*): “Novi fenomen zaslužuje novu terminologiju. Sovjetski Savez kao nacionalni entitet može najbolje biti opisan kao ‘imperija pozitivnog delovanja’... Sklon sam tom nazivu jer... najbolje opisuje izabranu sovjetsku politiku: pozitivno delovanje (*положительная деятельность*) umesto neutralnosti. Sovjetski Savez je bio prva država u svetskoj istoriji koja je organizovala programe pozitivne diskriminacije za nacionalne manjine i nijedna zemlja do sada nije dostigla tako široki obim pozitivnog delovanja” (Martin, 2004: 17–18).

kratko vreme morale preći put od plemenskog do nacionalnog stupnja razvoja,¹⁷ dok su druge, tek potpunim ostvarenjem “spoljašnjih formi” nacionalnog postojanja, mogle “iživeti” svoje nacionalističke aspiracije kako bi se, konačno, okrenule sledećoj, višoj fazi razvoja – izgradnji besklasnog društva pod vođstvom (sopstvenog) proletarijata organizovanog u internacionalističku avangardu. U oba slučaja, teritorijalna institucionalizacija nacionalnosti na subdržavnom nivou pretpostavljala je identifikovanje celokupnog stanovništva prema kriterijumu etničkog porekla, pa je nacionalna pripadnost pojedinaca postala činjenica od suštinske važnosti.¹⁸ Kako je napretkom u izgradnji socijalizma (“likvidacijom klasa”) klasifikacija građana prema “klasnoj pripadnosti” gubila na značaju, a celo stanovništvo pretvoreno u homogenu kategoriju (sovjetskog) “radnog naroda” (sa različitim staleškim privilegijama i obavezama spram države), ispostavilo se da je etnička pripadnost ostala jedini trajni kriterijum socijalne klasifikacije i individualne identifikacije: “Ukratko, slu-

žbeno je priznato – klase i njihove ‘ideologije’ dolaze i prolaze, a nacionalnosti ostaju. U zemlji slobodnoj od društvenih konflikta, etnička nacionalnost postala je jedini smisleni identitet” (Slezkine, 1994: 449).

Dugoročno gledano, usvajanje “primordijalnog” koncepta “nacije” (trajnih zajednica čiji pripadnici dele “nacionalni karakter” ili “suštinu”), kombinovano sa ranije uspostavljenim etnoteritorijalnim federalizmom, vodilo je raspadu Sovjetskog Saveza. Slabljenjem ideološkog žara i nestankom “socijalističkog sadržaja” (proleterskog univerzalizma oličenog u jedinstvenoj Partiji), ostale su etabrirane samo “nacionalne forme” kao jedino dostupne kognitivne i društvene kategorije: “U skladu sa Veberovom metaforom ‘skretničara’, one su odredile ‘šine’ (kognitivni okvir) po kojima je delanje gurano dinamikom materijalnih i idealnih interesa. Na taj način, te kategorije (teritorijalne i etničke nacionalnosti – M. S.) snažno su doprinele slomu Sovjetskog Saveza, te strukturno uticale na potonje (postkomunističke) nacionalističke politike” (Brubaker,

17 Poput nomadskih “malih naroda Severa” koji su, prema rečima jednog partijskog aktiviste, za deset godina morali proći put razvoja koji je ruski narod prolazio hiljadu godina jer je “Kijevska Rusija pre hiljadu godina već bila na višem stupnju kulture, nego mali narodi Severa danas” (cit. prema: Slezkine, 1994a: 220).

18 “Režim je podelio građane u skup iscrpno i međusobno isključujućih etničkih nacionalnosti – ukupno preko stotinu. Jednom kodifikovana, etnička nacionalnost nije služila samo kao *statistička kategorija* ili osnovna jedinica socijalnog računovodstva, već i, što je mnogo karakterističnije, kao *status* koji je svakom *obavezno pripisivan*. Njega je svakom određivala država na osnovu porekla već pri rođenju, i on je bio upisivan u lična identifikaciona dokumenta. Taj status se beležio u gotovo svim poslovima sa birokratijom i u svim zvaničnim transakcijama. On je korišćen u kontroli pristupa višem obrazovanju i nekim poželjnijim radnim mestima, ograničavajući šanse nekim nacionalnostima, posebno Jevrejima, i favorizujući druge putem politike preferencijalnog tretmana takozvanih ‘titularnih’ nacionalnosti u ‘njihovim sopstvenim’ republikama” (Brubaker, 1996: 18).

1996: 18). Ali, nezavisno od dugoročnih posledica boljševičke politike jačanja nacionalnog partikularizma (kako ranim procesom teritorijalizacije nacionalnosti, tako i kasnijom kodifikacijom individualne etničke pripadnosti), za razmatranje statusa “sovjetskih Jevreja” značajniji je jedan od pokazatelja usvajanja primordijalističkog koncepta “nacije” koji se u sovjetskoj politici ispoljavao od sredine tridesetih godina. Naime, paralelno sa pozitivnom diskriminacijom brojnih sovjetskih nacionalnosti, pojedine nacionalne zajednice upravo su tada bile označene “neprijateljskim nacijama” i izložene merama nasilne deportacije. Tako je praksa “etničkog čišćenja” kojim su obuhvaćene pogranične “nacionalne dijaspore” čije su matične države izvan Sovjetskog Saveza¹⁹ zamenila raniju podršku nacionalnih (teritorijalnih i kulturnih) formi njihovog nacionalnog razvoja motivisanu “pijemontskim principom”. Ako ostavimo po strani spoljnopolitičke razloge (strah od nelojalnosti manjina u pograničnim oblastima) i unutrašnje političke povode (otpor kolektivizaciji), ova radikalna promena odnosa prema nacionalnim manjinama i čitavim nacijama predstavljala je jasan pokazatelj usvajanja esencijalističkog shvatanja “nacije” kao istorijske trajne zajednice sa karakteristikama koje determinišu ponašanje svih njihovih individualnih

pripadnika. Stvaranje “sovjetskog Siona” i njegova kasnija sudbina predstavlja, po mom mišljenju, dobar primer za praćenje obe ovde skicirane faze sovjetske nacionalne politike u kojima su se preplitale i smenjivale mere izgradnje nacija sa periodima njihovog izlaganja represiji.

2. NACIJA BEZ ZEMLJE: SOVJETSKI JEVIJEJI U POTRAZI ZA TERITORIJOM

U sovjetskom časopisu posvećenom razmatranju nacionalne politike jedan od urednika i vodećih autoriteta za pitanja nacionalnosti Šimon Dimanštajn (Диманштейн)²⁰ objavio je 1935. godine članak – “Odgovor na pitanje: predstavljaju li Jevreji, u naučnom smislu, naciju?” Pitanje iz naslova upućivalo je na dilemu oko nacionalnog statusa Jevreja, a Dimenštajnov odgovor polazio je od Staljinovog kanonskog teksta o marksizmu i nacionalnom pitanju u kome je “nacija” definisana kao “istorijski nastala stabilna zajednica ljudi ponikla na osnovu zajedničkog jezika, teritorije, ekonomskog života i psihičkog mentaliteta izraženog u zajedničkoj kulturi” (Сталин, 1946: 296). Prema ovoj “objektivističkoj” definiciji, jedino postojanje svih nabrojanih zajedničkih karakteristika neku etničku zajednicu čine “nacijom”. Stoga je Staljin, polemišući sa austrijskim marks-

¹⁹ Od 1935. do 1938. godine ovim merama obuhvaćeni su: Poljaci, Nemci, Finci, Estonci, Letonci, Korejci, Kinezi, Kurdi i Iranci. Kasnija praksa uključivala je veći broj “dijaspora”, ali i “indogenih naroda” SSSR. Opširnije o tome videti u: Pavel Polian, *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest: CEU Press, 2004; Terry Martin (1988): “The Origins of Soviet Ethnic Cleansing”, *The Journal of Modern History*, 70 (4): 813–861.

²⁰ Диманштейн Шимон (Семен Маркович) рођен 1886, школован за рабина, од 1904. члан РСДРП, председник Јеврејског комесаријата и ОЗЕТ-а, заговорник стварања ЕАО. Убијен 1938. године.

stima i ideolozima (jevrejskog) Bunda,²¹ tvrdio da Jevreji nisu “jedinствена nacija” jer, uprkos “religiji, zajedničkom poreklu i nekim ostacima ‘nacionalnog karaktera’”, oni govore različite jezike, nisu povezani u jedinstven ekonomski sistem i žive na međusobno udaljenim teritorijama. Kao nacionalna manjina u uslovima kapitalizma koji pogoduje sve većem “mešanju nacionalnosti”, Jevreji su izloženi ubrzanom procesu asimilacije jer religija sve više gubi na značaju u savremenom, sekularnom društvu.²² Tadašnju Staljinovu podršku procesu asimilacije Jevreja (koja čini izlišnim organizacionu posebnost jevrejskog socijaldemo-

kratskog pokreta i zahteve za institucionalizaciju njihove kulturne autonomije) delili su i oni Jevreji koji su, kao članovi boljševičke partije, u ime “opšteljudske emancipacije” odbacivali nacionalni (etnički i kulturni) partikularizam: “Većina jevrejskih pobunjenika nije se borila protiv države da bi postali slobodni Jevreji, već da bi se oslobodili od ‘jevrejstva’ i, na taj način, postali potpuno slobodni. Njihov radikalizam nije bio osnažen njihovom nacionalnošću, već ga je jačala borba protiv nacionalnosti... Za mnoge jevrejske socijaliste, biti internacionalista značilo je ne biti uopšte Jevrejin” (Slezkine, 2004: 152).²³

21 “Bund” (*Allgemeiner Idisher arbejterbund in Lita, Poylen un Rusland/Всеобщий еврейский рабочий союз в Литве, Польше и России*) – socijalistička, jevrejska radnička partija (Savez) osnovana u Vilnusu 1897. godine, deo Ruske socijal-demokratske radničke partije (РСДРП) od njenog osnivanja 1898. Zbog zalaganja za jevrejsku nacionalno-kulturnu autonomiju, te autonomno organizaciono delovanje među jevrejskim radnicima, Bund je posle rascepa ruske socijal-demokratije na “boljševike” i “menjševike” bio deo manjinske frakcije, te su ga boljševičke vođe oštro kritikovale. Posle Revolucije, deo Bunda je pristupio boljševicima i ušao u vođstvo “Jevrejskih sekcija”. Opširnije o Bundu videti: Ezra Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers’ Movement in Tsarist Russia*, Cambridge University Press, 1970; Jonathan Frankel, *Prophecy and Politics*, Cambridge University Press, 1981 (Ch. 4).

22 “Na taj način, umetnuti u oblasti drugih nacija kao nacionalne manjine, Jevreji – koji i kao industrijalci i trgovci i kao ljudi slobodnih profesija uglavnom opslužuju ‘tuđe’ nacije – prirodno se tim nacijama prilagođavaju u pogledu jezika i drugih stvari. Sve to, povezano sa sve većim mešanjem nacionalnosti koja je svojstvena razvijenim formama kapitalizma, vodi ka asimilaciji Jevreja. Uništenje ‘Zone naseljavanja’ (u Rusiji – M. S.) može samo ubrzati asimilaciju” (Сталин, 1946: 333–334).

23 U tom pogledu, ilustrativan je primer Trockog koji se “nacionalno” identifikovao kao “socijaldemokrata”. U autobiografiji on naglašava mladalački radikalni raskid sa jevrejskim porodičnim miljeom: “I u selu i u gradu živeo sam u malograđanskoj sredini u kojoj su glavni napori bio usmereni na sticanje... Instinkti sticanja, malograđanski način života i pogled na svet – od njih sam se otisnuo snažnim trzajem, za ceo život.” Takođe, on u činjenici nacionalne ugnjetenosti nije video osnovni uzrok svog revolucionarnog angažmana: “Nacionalna neravnopravnost je, verovatno, poslužila kao jedan od skrivenih podsticaja za nezadovoljstvo postojećim sistemom, ali se taj motiv potpuno rastvorio u drugim pojavama društvene nepravde i nije igrao, ne samo osnovnu, već uopšte ni samostalnu ulogu” (Троцкий, 1929; Глава V).

Činjenicu da je pobuna radikalnih jevrejskih revolucionara bila usmerena ne samo protiv postojećeg režima, već i protiv sopstvene nacionalne tradicije često gube iz vida oni koji, naglašavajući njihovo učešće u boljševičkom pokretu, Oktobarsku revoluciju smatraju nekom vrstom “jevrejske zavere”. Iako je rusko društvo kasnog imperijalnog perioda povećalo mogućnosti za integraciju Jevreja,²⁴ treba imati u vidu da je zakonska diskriminacija ostala na snazi sve do februara 1917. godine, dok je “narodni antisemitizam” obeležio kriznu deceniju “starog režima” ispoljavajući se u periodično ponavljanim talasima pogroma. Ratna i poratna zbivanja, kao i politika antiboljševičkih snaga u bivšoj “Zoni naseljavanja”,²⁵ svakako su doprineli jačanju simpatija za boljševizam kod jevrejskog stanovništva koje je, ipak, u velikoj većini bilo sklono cionizmu²⁶ i umerenim frakcijama socijalističkog pokreta. Do Revolucije relativno malobrojni boljševici jevrejskog porekla bili su ne samo asimilovani u rusku intelektualnu i revolucionarnu tradiciju, već i veoma kritički distancirani od sopstvenog etničkog miljea – kako od tradicionalnog načina života u jevrejskim “mestašcima”

(*shtetl*), tako i od vrednosti svojih sunarodnika, pripadnika građanske elite: “Na ovaj ili onaj način, svi revolucionari su oceubice. Ali, malo je takvih koji su, u tom pogledu, bili tako dosledni i eksplicitni kao jevrejski radikali kasnog XIX i ranog XX veka” (Slezkine, 2004: 97). Za razliku od znatno brojnijih pristalica cionizma, njihova privrženost nije bila usmerena prema “naciji”, već ka ostvarenju “opšteljudske emancipacije” nezavisne od nacionalnih i etničkih podela. Pošto “proleteru nemaju domovinu”, Staljinova tvrdnja da Jevreji nisu “nacija” u pravom značenju te reči, ostavljala ih je sasvim ravnodušnim.

Posle pobede boljševika Staljinova definicija “nacije”, kombinovana sa Lenjinovom teorijom imperijalizma, poslužila je kao teorijska osnova za formulisanje nacionalne politike koju je Partija praktički sprovodila stvaranjem Sovjetskog Saveza. Ranije pomenuti procesi “nacionalizacije” (*коренизация*) različitih subjekata socijalističke federacije bili su rukovođeni potrebom konsolidacije etničkih zajednica u punopravne “nacije” (ostvarenjem elementa njihove “teritorijalnosti”, afirmacijom maternjih jezika, razvojem celovite ekonomske strukture, te naglašavanjem selektivno

24 Videti o tome više u: Benjamin Nathans, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkley: California University Press, 2002

25 “Procenjuje se da je ukupni broj pogroma u periodu 1918–1921, uglavnom u Ukrajini, veći od dve hiljade – pola miliona Jevreja ostalo je bez domova, trideset hiljada je ubijeno, a ukupno sa onima koji su umrli od rana ili bolesti prouzrokovanih pogromima, bilo je oko 150 hiljada mrtvih Jevreja... Jevreji su Crvenu armiju počeli smatrati svojom zaštitnicom” (Gitelman, 2001:70). O različitim interpretacijama i procenama žrtava videti: Oleg Budnitskii (2001), “Jews, Pogroms, and the White Movement: A Historiographical Critique”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2(4): 1–23.

26 “Mada je [Februarska] revolucija Jevrejima u Rusiji obećala bolju budućnost, od svih političkih grupa među Jevrejima najbrojniji je bio cionistički pokret – obuhvatao je 300.000 članova u 1.200 naseljenih mesta” (Gitelman, 2001: 63).

izabranih kulturnih osobnosti koje određuju njihove “nacionalne karaktere”). Rečju, zatečeno mnoštvo etničkih zajednica (“nacionalnosti”) pretvarano je u “nacije” institucionalizacijom i razvojem upravo onih “objektivnih karakteristika” koje su sadržane u Staljinovoj definiciji. Naravno, etničke dijaspore i mali narodi nisu mogli postati “titularne nacije” sa republičkim statusom, ali njihova teritorijalna autonomija dosledno je ostvarivana na nižim nivoima (od okruga, do seoskog sovjeta i kolhoza) uz priznanje njihove kulturne osobitosti i mere podrške njihovom društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju. U tom pogledu, Jevreji nisu bili izuzetak – kao nacionalna manjina na području bivše Zone naseljavanja (SSR Ukrajine i Belorusije) obrazovali su svoje nacionalne rejone, gradske i seoske sovjetе.²⁷ Zbog njihove teritorijalne disperzije (poja-

čane ratnim deportacijama iz Zone) jevrejska autonomija nije mogla rezultovati formiranjem veće teritorijalno-administrativne jedinice. S druge strane, zahvaljujući visokom stepenu pismenosti i migracijama ka ranije nedostupnim gradovima “unutrašnje” Rusije, Jevreji su se brzo i uspešno integrisali u strukture postrevolucionarnog režima,²⁸ što je, u perspektivi, vodilo njihovoj asimilaciji koju su, *pre* Revolucije, boljševici podržavali.²⁹ Sa novim kursom sovjetske nacionalne politike usmerenim ka podršci izgradnji nacija, promenjen je odnos Partije prema asimilaciji jevrejskog stanovništva – poput svih ostalih sovjetskih “nacionalnosti”, Jevreji su sada morali biti obuhvaćeni merama “nacionalne konsolidacije”.³⁰ Na nivou državnog aparata za to je operativno bio zadužen “Komesarijat za jevrejska pitanja” (EBKOM – deo Komesarijata za nacio-

27 Na primer, 1929. godine u Ukrajini je bilo 2 jevrejska nacionalna rejona (veće nacionalno kompaktne teritorije), 92 seoska sovjeta i 66 gradskih sovjeta. U Belorusiji su samo Poljaci obrazovali nacionalni rejon, a Jevreji su imali 1933. godine 24 nacionalna sovjeta (videti statističke podatke u Martin, 2004: 40; 49).

28 Prema zapisu Dimanštajna, Lenjin je isticao da su konsolidaciji sovjetskog režima u velikoj meri doprineli Jevreji koji su se, nakon rata, našli u unutrašnjosti Rusije i preuzeli administrativne i organizacione poslove u državnom aparatu: “Oni su osjetili tu opštu sabotažu sa kojom smo se, odmah posle Oktobarske revolucije, suočili i koja je za nas bila veoma opasna... Uspeli smo da ovladamo državnim aparatom i da ga u značajnoj meri izmenimo, zahvaljujući toj rezervi pismenih i, manje ili više, razboritih, trezvenih novih činovnika “ (Ленин, 1924: 17-18). Prema Frankelu: “Za obrazovane, ambiciozne, energične i na službu novom režimu spremne Jevreje otvorio se put po lestvici socijalnog uspona ka vrhu. Integracija koja je u Zapadnoj Evropi i posle emancipacije ostala usporen proces, ovde se odvijala u do tada neviđenom ritmu” (Франкель, 2004: 515).

29 Jedan od pokazatelja ubrzane asimilacije je nagli rast mešovityh brakova (1920. godine – 34 odsto), kao i činjenica da je 1939. godine 55 odsto Jevreja ruski jezik smatralo maternjim (videti Будницкий, 2005: 102).

30 Kako je to razjasnio Staljin 1929: “Svakako vam je poznato da je politika asimilacije bezuslovno isključena iz arsenala marksizma-lenjinizma kao politika antinarodna, kontrarevolucionarna, kao pogubna politika” (Сталин, 1949: 347).

nalna pitanja na čijem čelu je bio Staljin), pod ideološkim vođstvom posebnih “Jevrejskih sekcija” (*Еврейские секции*) koje su formirane unutar boljševičkih partijskih organizacija. U partijskoj državi ove dve organizacione forme bile su praktično sjedinjene u naporima rešavanja “Jevrejskog pitanja” u novim okolnostima izgradnje socijalizma. Dva vida tog “pitanja” bila su tesno povezana – onaj “klasni” koji je aktivnostima Partije (njenih Jevrejskih sekcija) vodio zaoštavanju “klasne borbe” unutar jevrejske populacije i ostvarenju “diktature (jevrejskog) proletarijata”, kao i onaj državno-administrativni koji se odnosio na izgradnju institucija jevrejske nacionalne autonomije, te se bavio svim onim teritorijalnim, ekonomskim, kulturno-obrazovnim i jezičkim pretpostavkama konsolidacije Jevreja u (sovjetsku) “naciju”. Njihov međusobni odnos ilustruje kompleksnost sovjetske politike u kojoj su se mere sprovođenja “klasne borbe” i politike izgradnje “nacije” često “preklapale” i bile međusobno sukobljene.

Klasna borba (predvođena “Jevsekcijama”) vodila je ukidanju kagala (*kehila*) kao tradici-

onalnog oblika društvenog organizovanja,³¹ marginalizaciji starih verskih i socijalnih elita, lišavanju građanskih prava “klasno tuđeg” jevrejskog stanovništva (*лишеницы*), vođenju ateističke propagande i borbe protiv judaizma, te kritici i zabrani konkurentskih socijalističkih i “sitno-buržoaskih” (cionističkih) grupa i pokreta. U toj borbi boljševici su se rukovodili Lenjinovim stavom formulisanim 1913. godine (tokom polemike sa Bundom) da je “jevrejska nacionalna kultura – parola rabina i buržuja, parola naših neprijatelja” (Ленин, 1924: 61). S druge strane, brojne partijske rezolucije, političke i propagandne aktivnosti bile su odlučno usmerene protiv ispoljavanja *antisemitizma* koji je osuđivan kao porok carističkog režima i instrument njegove manipulacije masama.³² Borba protiv antisemitizma i tradicionalnih oblika društvenog i privrednog života Jevreja bile su sjedinjene u politici boljševika: “Objavivši antisemitizam kontrarevolucionarnim usmerenjem, novi režim je istovremeno razvio kampanju kritike i kriminalizacije ekonomski najvažnije funkcije

31 Na Prvoj konferenciji Jevrejskih sekcija održanoj u Moskvi oktobra 1918. godine doneta je Rezolucija u kojoj je istaknuto: “Različite institucije koje su do sada upravljale tradicionalnom opštinskom organizacijom, takozvanom *kehilom*, više neće imati nikakvu funkciju u našem životu... Posle proleterske pobede u Oktobarskoj revoluciji jevrejski radnici su preuzeli vlast i ustanovili diktaturu proletarijata u jevrejskoj zajednici. Sada oni pozivaju jevrejske mase da se ujedine oko jevrejskog komesarijata kako bi se osnažila njegova vlast” (Мендес-Флор, Рейнхарц, 2006: 262).

32 Videti, na primer, “Dekret Narodnih komesara” od 27. jula 1918. godine: “Svaki put kada je bilo neophodno da gnev naroda skrene sa sebe, samodržavlje ga je upravljalo na Jevreje sugerišući zaostalim masama kako, navodno, sva njihova beda potiče od Jevreja. Pri tome su jevrejski bogataši uvek nalazili za sebe zaštitu, a od progona i nasilja stradala je jevrejska sirotinja... Savet Narodnih komesara objavljuje da su antisemitski pokret i pogromi Jevreja pogibeljni za stvar radničke i seljačke revolucije i poziva radni narod Socijalističke Rusije da se svim sredstvima bori protiv tog zla” (у Ленин, 1924: 83).

'posrednika' sa kojom je bila povezana većina Jevreja koji su živeli na teritoriji bivše Zone naseljavanja" (Ялен, 2010). Tako su uobičajene antisemitske predstave "Jevreja", koje su sadržale čitav niz negativnih karakteristika (verski "fanatizam", eksploatatorske ekonomske aktivnosti, nacionalistička zatvorenost...), poslužile kao meta kritike i samih boljševika – članova Jevrejskih sekcija.³³ Ovaj paradoks, uslovljen određenjem "jevrejstva" pomoću religije i percepcijom Jevreja kao pretežno neproizvodnog, trgovačko-buržoaskog i "parazitskog" društveno-ekonomskog sloja, podsticao je boljševike da tragaju za formulisanjem novog sekularnog koncepta jevrejske nacije oslobođenog od onih tradicionalnih sadržaja koji su (zlo)upotrebljavani u popularnim antisemitskim predstavama i pokretima. Upravo zbog konstitutivne uloge vere u određenju i održanju jevrejskog nacionalnog i kulturnog identiteta, pripadnici Jevrejskih

sekcija su u okviru boljševičkog antireligijskog "fronta" posebnu revnost ispoljavali u napadima na judaizam.³⁴ Niz njihovih aktivnosti – poput zatvaranja sinagoga i zabrana tradicionalnih škola (*heder*), izvođenja pozorišnih predstava u kojima su ismejavani rabini i tradicionalni običaji, naglašavanja radne obaveze subotom i proglašavanje svinjetine "košer" hranom – imale su za cilj redefinisanje "jevrejstva" kako bi se ono lišilo tradicionalne religijske sadržine.³⁵ Pošto su odbacili perspektivu asimilacije Jevreja, da bi uspeali u tom poduhvatu boljševici su se morali suočiti sa problemom određenja nove *sekularne* "jevrejske kulture" kao važnom pretpostavkom postojanja jevrejske "nacije".³⁶

S obzirom da je jezik identifikovan kao jedan od uslova konstituisanja nacije, borba Jevrejskih sekcija i Komesarijata za jevrejska nacionalna pitanja sa judaizmom i cionizmom obuhvatala je pitanje izbora između hebrejskog i jidiša

161

33 Kako to na primeru analize vizuelnih karakteristika ateističke propagande pokazuje Vajnberg: "Sovjetski crteži religioznih Jevreja naglašavali su već dobro učvršćene, stereotipske antijevrejske motive poput velikih noseva, debelih usana, prevelikih ušiju, masne i raščupane kose i brade" (Weinberg, 2008: 121).

34 Da ne bi bilo asocijacija na antisemitizam, u napadima na judaizam tokom dvadesetih godina učestvovali su samo boljševici-Jevreji. Revnost koju su u tome pokazivali navela je jednog boljševika da primeti: "Bilo bi dobro videti kako ruski komunisti upadaju u manastire tokom verskih praznika kako to čine Jevreji-komunisti na Jom Kipur" (cit. prema: Gitelman, 2001: 81).

35 Videti detaljni opis metoda korišćenih za razaranje religijskih uverenja i uspostavljanje novih sovjetsko-jevrejskih tradicija u Shternshis (2006): 1-43.

36 "Jevrejska sekcija se suočila sa složenim problemom određenja *šta je jevrejska nacionalna kultura* jer su jevrejske nacionalne osobenosti istovremeno i religijske, što čini jevrejsku naciju jedinstvenom. Odvojivši sovjetsko jevrejstvo od religije, komunisti su ga lišili njegovog nacionalnog života. Jevrejska sekcija je pokušala da nađe balans između sovjetskog socijalizma i jevrejske identifikacije. Jedina nacionalna forma u okviru koje je bilo moguće izgraditi jevrejsku socijalističku kulturu bio je jezik – jidiš" (ШКОЛЬНИКОВА, 1996).

kao jezika sovjetskih Jevreja. Tokom XIX veka u okviru većinske centralno-evropske i istočno-evropske jevrejske zajednice (Aškenazi) vođene su polemike o statusu i upotrebi hebrejskog (“svetog jezika” – *loshn koydesh*) i jidiša (svakodnevnog, maternjeg jezika – *mame loshn*). Pojednostavljeno, u ovim debatama formirane su tri glavne grupacije: “Cionisti, koji su se zalagali za povratak u Palestinu i hebrejski kao jezik nove jevrejske nacije; *zagovornici asimilacije* koji su verovali da Jevreji treba da se uključe u širu evropsku kulturu i izgube poseban jevrejski identitet; te *zagovornici jidiša* koji su težili jevrejskoj kulturnoj i političkoj autonomiji u Evropi, pod okriljem jidiša kao zajedničkog jezika” (Maroney, 2010: 130). Ako ostavimo po strani pristalice asimilacije, u ovom “ratu oko jezika” ispoljena su dva različita koncepta nacije i jevrejskog nacionalizma – cionistička ideja “normalizacije” jevrejskog statusa (formiranjem sopstvene nacionalne države na predačko-istorijskim teritorijama), nasuprot prihvatanju statusa dijaspore koja, nakon priznavanja građanskih i političkih prava, svoju nacionalnu posebnost artikuliše u formi kulturne autonomije i ostvarenju izvesnog stepena teritorijalno-komunalne samouprave.³⁷ S obzirom na odbacivanje cionizma i

judaizma sa kojima je hebrejski bio tesno povezan, opredeljenje boljševičkih Jevrejskih sekcija za jidiš bilo je logičan izbor koji je dodatno opravdavan “klasnom argumentacijom”: “Zbunjenom partijskom vođstvu Jevrejske sekcije tvrdile su da hebrejski mora biti ‘buržoaski’ jezik jer ga gotovo isključivo koristi klasni neprijatelj – rabini i cionisti. S druge strane, jidiš je bio jezik koji su obično govorili jevrejski radnici te je, stoga, bio ‘proleterski’. Jasno, sovjetski režim bi trebalo da podrži jidiš protiv hebrejskog” (Gitelman, 1989: 65). Tražena podrška nije izostala – jevrejske (državne) škole koristile su u nastavi jidiš na kome su štampane knjige, časopisi i novine, a na teritorijama jevrejskih nacionalnih sovjeta on je postao jezik ne samo kulturnih institucija već i organa vlasti: “Sponzorisan od strane države, kultura na jidišu odražavala je sovjetsku izreku po kojoj kultura treba da bude ‘nacionalna po formi, a sovjetska po sadržaju’, tj. da nacionalni jezici služe kao sredstvo prenosa komunističkih ideala i politike” (Klier, 2005: 180). Sovjetska jezička politika privukla je deo jevrejske inteligencije koji ideološki nije bio boljševički orijentisan, ali je zagovarao upotrebu jidiša kao ključnog obeležja nacionalnog identiteta.³⁸ Pomoću jidiša kao

37 “U umu nekih intelektualaca zagovornika jidiša sinula je ideja da je u Evropi moguće nešto poput etničkog, jezičkog i nacionalnog samoopredeljenja Jevreja koji govore jidiš, kao što je to moguće u slučaju Srba, Rumuna, Iraca i Ukrajinaca – svih onih naroda čijim zemljama upravljaju strane sile. Shvatanje da bi mogao postojati neki entitet poput ‘Jidišlenda’ koji bi bio nešto više od čiste zamisli, počela je da ulazi u opticaj” (Maroney, 2010: 128).

38 “Pripadnici sovjetske jidiš-inteligencije zatvarali su sinagoge, tradicionalne jevrejske škole, hapsili rabine, učitelje hebrejskog i sve ostale koji su nastavili da služe kao predvodnici tradicionalnog judaizma. Mada su ih, zbog njihovog gušenja tradicionalnih izraza jevrejskog identiteta, neki nesovjetski Jevreji optuživali za ispoljavanje samomržnje, korisnije je sagledati te aktivnosti kao njihovo sopstveno rvanje sa pitanjem jevrejskog identiteta unutar socijalističke imperije” (Shneer, 2003: 391).

“nacionalnog jezika”, taj kolektivni identitet definisan je kao sekularan, a ipak “jevrejski”.

Afirmacijom jidiša (odbacivanje judaizma i hebrejskog jezika) potvrđen je sekularni karakter jevrejske “nacionalne kulture” kao važnog elementa izgradnje (sovjetske) “jevrejske nacije”. Ipak, osim jezika i kulture, konstituisanje “nacije” pretpostavlja postojanje etničke zajednice koja je, prema marksističkom učenju, klasno strukturirana u socijalno-ekonomsku celinu. Sticajem istorijskih okolnosti, u “prvoj zemlji socijalizma” osnovna klasna dihotomija koja karakteriše kapitalizam (“buržoazija” vs. “proletariat”) morala je biti dopunjena trećom, najbrojnijom klasom – “seljaštvom” – čija će unutrašnja diferencijacija tek kasnije uslediti. U odnosu na takvu klasnu strukturu većine sovjetskih nacija, Jevreji su predstavljali svojevrstu “anomaliju” – među njima seljaštvo je bilo malobrojno,³⁹ a njihova tradicionalna zanimanja (trgovci, bankari, preduzetnici, slobodne profesije) većinski su ih svrstavala u “buržoaziju”, dok je “radništvo” bilo podeljeno na brojnije samostalne zanatlije i manji broj najamnih radnika (“proletera”). Takva društveno-ekonomska struktura jevrejskog stanovništva imala je dve osnovne

posledice koje su bile međusobno povezane: prva se ticala mogućnosti ostvarenja “diktature proletarijata” među Jevrejima, dok je druga neposredno uticala na nastanak planova za “kompletiranje” pretpostavki za postizanje punopravnog *nacionalnog* statusa sovjetskih Jevreja. Naime, samo radikalnim promenama klasne strukture jevrejske zajednice mogla je biti ostvarena *teritorijalna pretpostavka* izgradnje nacije.⁴⁰ Prema Staljinovoj oceni iz 1913. godine, upravo je tradicionalna socijalna struktura bila osnovna prepreka konstituisanju jevrejske nacije: “Radi se, pre svega, o tome da kod Jevreja nema stabilnog i širokog sloja vezanog za zemlju koji prirodno čvrsto spaja naciju, ne samo kao njena okosnica, već i kao ‘nacionalno’ tržište. Od pet-šest miliona ruskih Jevreja samo tri-četiri odsto je na neki način povezano seljačkom privredom. Ostalih 96 odsto zaposleni su u trgovini, industriji, u gradskim institucijama i, u opšte, žive u gradovima – pri tom, razbacanim po Rusiji ne čineći ni u jednoj guberniji većinu” (Сталин, 1946: 333). Stoga, nasuprot procesu koji je na primeru formiranja francuske nacije Judžin Veber (Eugen Weber) opisao kao “pretvaranje seljaka u Francuze”,⁴¹ da bi postali sovjetska “nacija” ruski Jevreji su

39 Do 1925. u Sovjetskom Savezu se zemljoradnjom bavilo oko sto hiljada Jevreja (uključujući i članove njihovih porodica): polovina od njih su obrađivali zemlju još u carsko doba, a ostali posle Građanskog rata (Кандель, 2002).

40 “Nepostojanje određene i ograničene teritorije stavljalo je Jevreje u poziciju anomalije unutar sovjetskih kategorija prema kojima su teritorija, kao i jezik, korišćeni za određenje nacionalnih grupa. U stvari, to jevrejsko ‘bezzemljaštvo’ bilo je izvor svojevrstog definicijskog izazova za mnoge sovjetske teoretičare koji su imali teškoće sa određenjem Jevreja kao ‘nacije’ upravo zbog njihovog neposedovanja teritorije” (Shneer, 2003: 389).

41 Videti Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford University Press, 1976.

morali prethodno biti “pretvoreni u seljake”. Istina, boljševički planovi “vezivanja za zemlju” Jevreja nisu bili uslovljeni samo logikom njihovog pretvaranja u (sovjetsku) “naciju”, već su u velikoj meri proizlazili iz teške ekonomske i socijalne situacije jevrejskog življa u bivšoj Zoni naseljavanja.

Razorne posledice Prvog svetskog rata, Revolucije i Građanskog rata u društveno-ekonomskom životu Ruske imperije posebno su bile izražene u oblastima koje su naseljavali Jevreji. Uprkos napuštanja politike “ratnog komunizma” i uvođenju NEP-a, većina jevrejskog stanovništva bivše Zone naseljavanja ostala je, zbog klasne pripadnosti, lišena građanskih i socijalnih prava (*лишеницы*):⁴² “Istorijska uloga Jevreja kao ekonomskih posrednika i jevrejskih ‘mestašaca’ (*shtetl*) kao mesta trgovačke razmene u svetlu boljševičke paradigme države radnika i seljaka pokazali su se ideološki neprihvatljivim. Zato se problem jevrejske integracije prevashodno razmatrao kao društveno-eko-

nomski, tj. kao problem pretvaranja Jevreja lišenih građanskih prava u radnike i seljake” (Ялен, 2010). Pre Staljinovog “velikog skoka” u industrijalizaciju zemlje, Jevreji su planski usmeravani ka bavljenju zemljoradnjom kako bi se ublažio problem masovne nezaposlenosti i gladi na području bivše Zone naseljavanja. Praktična motivacija – obezbeđenje hrane i preživljavanje – praćena je ideološkom kampanjom o neophodnosti transformacije Jevreja od “parazitske” u novu, socijalističku (produktivnu, snažnu i “zdravu”) nacionalnu grupu. S obzirom na zauzetost poljoprivrednih površina u blizini “štetlova”, pretvaranje Jevreja u seljake odvijalo se u formi njihove kolonizacije, tj. planskog naseljavanja na stepskim područjima južne Ukrajine i severnog Krima gde su postojale rezerve (oduzete) obradive zemlje. Avgusta 1924. godine osnovan je poseban državni organ – “Komitet za agrarno organizovanje jevrejskih trudbenika” (*КомЗЕТ*)⁴³ – koji je bio zadužen za sprovođenje planova kolonizacije, a naredne

42 “U skladu sa klasnim kategorijama koje su sadržane u Ustavu iz 1918. godine, gotovo polovina ruskih Jevreja se ubrzo našla među građanima kojima su oduzeta građanska prava (*лишеницы*) – to je bio neproporcionalno visok procenat u odnosu na ostale etničke grupe uključene u Sovjetski Savez. Ovi građani su zbog pripadnosti sitnoburžoaskim profesijama smatrani ‘neproduktivnim’, te su bili lišeni izbornih prava, kao i prava na zaposlenje i smeštaj, dok je njihovoj deci onemogućeno univerzitetsko obrazovanje” (Dekel-Chen, 2005:7). Opširnije o oduzimanju građanskih prava na osnovu klasne pripadnosti videti u Golfo Alexopoulos, *Stalin’s Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936* (Cornell, 2003), i Демьян Валуев, *Лишеницы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.)* (на материалах Смоленской губернии и Западной области), Смоленск, 2012.

43 *Комитет по земельному устройству трудящихся евреев* – na čijem čelu nije bio Jevrejin, već Rus – Petar Smidovič (Пётр Гермогенович Смидович) koji je na osnivanju Komzeta izjavio da je osnovni zadatak ove organizacije “otvaranje jevrejskoj sirotinji pristupa zemlji” jer je politika sovjetske vlasti restriktivna prema tradicionalnim zanimanjima Jevreja.

godine mu se u tom poslu pridružila i posebna društvena organizacija (ОЗЕТ – Общество землеустройства еврейских трудящихся). Ambiciozni planovi poljoprivredne kolonizacije (naseljavanje u prvih deset godina 100.000 jevrejskih porodica, tj. oko pola miliona pojedinaca na kompaktnim teritorijama) obnavljali su staro uverenje prema kome je zamena “neproduktivnih” delatnosti zemljoradnjom važna pretpostavka rešavanja “Jevrejskog pitanja” i “prevaspitanja” samih Jevreja.⁴⁴ U Ruskoj imperiji slični planovi formulisani su već u *Uredbi o Jevrejima* (1804) Aleksandra I kojom je podsticana zemljoradnička kolonizacija južne Ukrajine.⁴⁵ Neki jevrejski zagovornici Pro-

svetiteljstva (*Haskala*) takođe su zastupali ideju o nužnosti napuštanja tradicionalnih trgovačko-posredničkih zanimanja u korist produktivnog (zemljoradničkog i zanatskog) rada,⁴⁶ dok je ideal zemljoradnika-pionira (“mišićavog Jevreja”) koji obrađuje “Svetu zemlju” imala važno mesto u ideologiji cionističkog pokreta.⁴⁷ Na tlu Amerike, ruski i istočno-evropski emigranti iz gradskih geta i “mestašaca” osnivali su “jevrejske poljoprivredne kolonije” uvereni da na taj način mogu ne samo opovrgnuti stereotip o “neproduktivnosti” Jevreja, već i da farmerskim životom u Novom svetu mogu, radeći i živeći u komunama, lakše sačuvati sopstvene kulturno-religijske osobenosti.⁴⁸ Nezavisno od skromnih

44 “Preseljavanje sovjetskih Jevreja otpočelo je 1924. godine kada je formulisani plan za kolonizaciju Jevreja na teritorijama Krima i Ukrajine, gde bi se stvorila sovjetska jevrejska republika. Zagovornici tog plana činili su čudnu mešavinu različitih grupa, uključujući osiromašene sovjetske Jevreje koji su mu davali svoju dušu i telo; lukave boljševičke vođe koji su mu obezbeđivali političke mišiće; idealističke jevrejske intelektualce koji su mu doprinosili svojim umom i imaginacijom; te altruističke američke Jevreje koji su plaćali račune. Ali, koreni plana o jevrejskom obrađivanju zemlje i kolonizaciji nisu bili u postrevolucionarnoj Rusiji, već u prerevolucionarnoj Francuskoj – među grupom antikapitalističkih ekonomskih mislilaca poznatih pod imenom fiziokrati” (Kagedan, 1994: 3-4).

45 Videti *Положение об устройстве Евреев* (1804): § 18: “Niko od Jevreja neće biti nasilno prinuđen na preseljenje, ali oni koje se presele biće deset godina oslobođeni od svih dažbina, osim obaveza prema zemstvu, a dobiće kao pozajmicu za osnivanje imanja sumu koju će biti obavezni da vrate posle određenog broja godina, po pravilima kojima se inostranim kolonistima daje takav zajam” (*Полное собрание законов Российской империи*. Собрание первое. Том 28, СПб, 1830: 731-737).

46 Jevrejski prosvetitelji (*Maskilim*) su u XIX veku smatrali “da su jevrejska trgovačka zanimanja nastavak jevrejske uloge srednjovekovnih zajmodavaca. Za Jevreje je poljoprivreda korak napred, dok je za sve druge, obrnuto” (Kagedan, 1994: 8).

47 “Cionizam je udahnuo novu životnu snagu zamisli o jevrejskoj zemljoradnji stvarajući načelo da zemljoradnička kolonizacija može ne samo da unapredi pojedinca, već i da služi opštijoj svrsi – Jevrejskoj naciji” (*Isto*, 9).

48 Videti opširnije u Leo Shpall, “Jewish Agricultural Colonies in the United States”, *Agricultural History*, 1950 (3): 120-146.

rezultata jevrejskog poljoprivrednog pokreta i njegovih komunitarno-utopijskih projekata, njega su u Americi krajem XIX veka podržavale specijalizovane filantropske organizacije pod vođstvom urbanih i bogatih Jevreja pretežno nemačkog porekla (npr. *Jewish Agriculturalists' Aid Society of America*). Paradoksalno, ova američka tradicija humanitarne – organizacione i finansijske – pomoći procesu pretvaranja Jevreja u seljake obnovljena je i osnažena dvadesetih godina podrškom boljševičkim planovima kolonizacije sovjetskih Jevreja. Filantropska, nevladina i nereligijska organizacija poznata pod skraćenicom “Džoint” (*The American Jewish Joint Distribution Committee* – JDC) imala je u tom pogledu ključnu ulogu jer je preko svoje specijalizovane podružnice “Agro-Džoint” (*The Joint Agricultural Corporation*) donirala (prema sadašnjoj vrednosti) oko dvesta miliona dolara – kako u novčanim priložima, tako i u mehanizaciji, semenu, agronomskim savetima itd.⁴⁹ Humanitarno-filantropska aktivnost “Džointa” (kao i drugih međunarodnih jevrejskih organizacija, poput ORT-a)⁵⁰ bila je, između ostalog, nadahnuta i tradicijom jevrejskog “teritorijalizma”, tj. uverenjem da je reformisanje socijal-

no-ekonomskih struktura jevrejskih zajednica preduslov rešavanja “Jevrejskog pitanja” koji bi vodio ostvarenju njihove političke autonomije ili potpune samostalnosti izvan teritorija “Svete zemlje” za koju su se zalagali cionisti. Formulisanje planova za stvaranje “Novog Siona” (na tlu Madagaskara, Ugande ili Južne Amerike...) potisnuto je istorijskom prilikom da se kolonizacijom Krima i juga Ukrajine stvori kompaktna teritorija naseljena Jevrejima koji bi, poput drugih nacija u Sovjetskom Savezu, dobili teritorijalno-državnu autonomiju. Sovjetska nacionalna politika je stoga mogla dobiti podršku zapadnih jevrejskih organizacija koje su rešenje društvenog i ekonomskog statusa svojih istočnih sunarodnika videli u mogućnosti formiranja (sovjetskog) “Jidišlenda” – opcije koja se činila mnogo lakše ostvarivom od cionističke ideje o povratku u Palestinu. Ovo, na prvi pogled, paradoksalno podudaranje interesa boljševika i jevrejskih (“buržoaskih”) organizacija dovelo je do potpisivanja protokola o saradnji između “Džointa” i sovjetske vlasti⁵¹ o finansijskoj, organizacionoj i tehničkoj pomoći jevrejskoj kolonizaciji na Krimu koja bi, u perspektivi, rezultovala stvaranjem “Jevrejske republike” u

49 Videti podatke o delatnosti “Džointa” u Sovjetskom Savezu u studiji Dekel-Chen (2003), kao i u knjizi istog autora (2005).

50 ORT – *Farband* (Svetski savez društava za širenje zanatlijskog i zemljoradničkog rada među Jevrejima) bila je organizacije sa sedištem u Berlinu, koja je nastavljala delatnost rusko-jevrejskog ORT-a osnovanog 1880. godine u Peterburgu sa ciljem reformisanja (“produktivizacije”) jevrejskog privrednog života.

51 Preliminarni sporazum o saradnji JDC i Sovjetske vlasti (centralne i republičkih – na Krimu i u Ukrajini) postignut je juna 1924, a formalni ugovor je zaključen novembra iste godine. U mesecima između ova dva ugovora osnovani su organi koji će sprovoditi, nadgledati i podržavati organizovanu kolonizaciju – sa američke strane stvoren je ‘Agro-Džoint’, a sa sovjetske – Komzet i Ozet. O njihovim odnosima i stavovima “Jevsekcije” koja se opirala “kapitalističkom uticaju” videti u Dekel-Chen (2005: 34–68).

okviru Sovjetskog Saveza. Na prvom kongresu OZET-a, Kalinjin (Калинин) sasvim otvoreno poziva inostrane “Jevreje-kapitaliste” da pomognu zemljoradničku kolonizaciju svojih sunarodnika: “Tu nam se interesi poklapaju, polazeći od različitih perspektiva – očuvanja nacionalnosti (jevrejsko-sovjetskih) masa s jedne strane, te nacionalnog osećanja jevrejskih kapitalista koji, budući kapitalisti, poseduju i koriste bogatstvo, a ipak ne mogu spokojno da spavaju znajući da narod, blizak im po krvi, strada i muči se” (cit. prema: Шварц, 1968: 163).

Ako ostavimo po strani razmatranje toka, obima i teškoća organizovanja kolonizacije i stvaranja jevrejskih zemljoradničkih kolonija, treba imati na umu da su “jevrejski nacionalni reoni” formirani u okviru već uspostavljenih državno-teritorijalnih jedinica u sastavu Sovjetskog Saveza – kako Ukrajinske SSR, tako i Autonomne Socijalističke Sovjetske Republike Krim (koja je tada bila deo RSFSR). Rečju, buduća autonomna Jevrejska republika mogla je biti stvorena samo “prekrajanjem” već postojećih granica Sovjetske republike Ukrajine i autonomne republike Krima, uz saglasnost

komunističke avangarde njihovih “titularnih nacija” – Ukrajinaca i krimskih Tatara.⁵² Tokom dvadesetih godina sovjetskim etno-federalizmom i politikom “korenizacije” među pripadnicima političkih elita i običnog naroda stvoreno je i rašireno uverenje da “dodeljivanje neke teritorije određenoj nacionalnosti znači priznavanje njene pune kontrole nad tom teritorijom” (Martin, 2004: 65). Stoga je razumljivo da su nova “razgraničenja” vodila jačanju etničkih napetosti, te da su “titularne nacije” nerado ustupale delove “svojih” teritorija (npr. Ukrajina pri formiranju Moldavske ASSR) kako bi izbegle pretvaranje svojih sunarodnika u nacionalne manjine unutar novostvorenih nacionalno-teritorijalnih autonomija, okruga i reona. Planovima o stvaranju “Jevrejske republike” na severu Krima odupirali su se tatarski “nacional-komunisti” koje je predvodio Veli Ibrahimov (Вели Ибрагимов). On se zalagao da se zemlja namenjena jevrejskim kolonistima dodeli siromašnim Tatarima i njihovim brojnim sunarodnicima koji su emigrirali u Tursku.⁵³ Ipak, nisu samo ovi otpori kolonizaciji na lokanom nivou bili

52 Krimski Tatarari nisu bili većina u etnički mešovitom stanovništvu Krima, ali su se smatrali indogenim (коренной) narodom koji, u skladu sa sovjetskom nacionalnom politikom, ima pravo na sopstvenu republiku. Pozivajući se na boljševičku politiku “korenizacije” oni su, iako *de jure* nisu bili “titularna nacija”, sprovodili proces “tatarizacije” Krima. Opširnije o krimskim Tatarima videti u Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford: Hoover Institution Press, 1978; Brian Williams, *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, Leiden: Brill.

53 Juri Larin (Юрий Ларин – pravo ime Михаил Лурье) – visoki funkcioner Partije, ekonomski ekspert i prvi predsednik OZET-a, te jedan od tvoraca plana o Jevrejskoj autonomiji na Krimu – bio je oštar kritičar politike “mehaničke ukrajinizacije” i “tatarizacije” kojima se ugrožavaju prava nacionalnih manjina (uključujući i Ruse) na Krimu i u Ukrajini. Oštro je kritikovao Ibrahimova za ispoljavanje “nacional-šovinističkih težnji” i proturske politike. Ibrahimov je osuđen i streljan 1928. godine.

presudni za odustajanje od stvaranja Jevrejske republike na Krimu i delu južne Ukrajine – važnu ulogu imao je strah centralnih vlasti da će konflikti oko dodele zemlje i obilna inostrana pomoć Jevrejima biti iskorišćeni kao povod za oživljavanje i širenje antisemitizma.⁵⁴ Pored toga, skromni uspesi kolonizacije Krima⁵⁵ dodatno su dovedeni u pitanje kampanjom potpune kolektivizacije poljoprivrede⁵⁶ i započinjanjem politike ubrzane industrijalizacije koja je otvorila put migraciji Jevreja u gradske industrijske centre.

3. BIROBIDŽAN: TERITORIJA BEZ STANOVNIŠTVA

Industrijalizacijom Sovjetskog Saveza omogućeno je masovno “pretvaranje Jevreja u radnike”

koje je, posmatrano sa klasno-marksističkog stanovišta, moralo nailaziti na ideološko-političku podršku boljševičkog rukovodstva. S druge strane, upravo je masovna migracija Jevreja ka gradsko-industrijskim centrima otežavala ostvarenje plana njihove “nacionalne konsolidacije” jer je njome podsticana asimilacija i potvrđivan njihov “neteritorijalni” status. Logika sovjetske nacionalne politike (čvrsto povezivanje etniciteta i teritorijalnosti) sprečavala je boljševike da sasvim odustanu od stvaranja nekog oblika jevrejske teritorijalne autonomije.⁵⁷ Krajem 1926. godine, na kongresu OZET-a predsednik Centralnog Izvršnog Komiteta SSSR M. Kalinjin nedvosmisleno je istakao: “Pred jevrejskim narodom stoji veliki zadatak – očuvanje sopstvene nacionalnosti – čije ostva-

54 “Već se po celoj zemlji pronose zle izmišljotine o razdavanju najbolje zemlje, o ostavljanju nejevrejskog radnog stanovništva i nejevrejskih doseljenika bez te zemlje, o posebno velikoj pomoći vlasti jevrejskim doseljenicima itd.” (Ю. Ларин, Евреи и антисемитизм в СССР, 1929 – cit. prema Solženjicin, 2003: 169). Rašireno uverenje da vlast privileguje Jevreje izražavalo se u parafrazi poslovice “Bog je stvorio Krim, a đavo Narim” (*Бог создал Крым, а чёрт Нарым*, tj. mesto progonstva u Zauralskom kraju) – “Za Jevreje Krim, a za Ruse Narim” (*Для евреев - Крым, а русским - Нарым*).

55 “Tokom svih godina kolonizacije Krima tamo je naseljeno 47.740 Jevreja, ali je početkom 1939. godine u tamošnjoj poljoprivredi nastavilo da radi samo 18.065. Pred rat na poluostrvu je živelo 65.452 Jevreja što je činilo 5,8 odsto ukupnog stanovništva” (Костырченко, 2003: 114).

56 “Gotovo sve kolonije su 1925/26. godine bile kolektivizovane, ali je naredne godine kolektivizacija obustavljena. Ona je postepeno nastavljena do 1928. godine kada je Staljin pokrenuo nacionalnu kampanju kolektivizacije. Tada su sve kolonije bile prisiljene da postanu kolhozi, a ne kolonije u kojima je svaki seljak imao svoje parče zemlje. Rezultati nasilne kolektivizacije bili su slični onima u poljoprivredi cele zemlje... Otpočele su zamašne migracije iz kolonija koje su postale kolhozi” (Gitelman, 2001: 100).

57 “Štaviše, mnogi u Kremlju su bili zainteresovani za stvaranje Jevrejske nacionalne teritorije unutar sovjetskih granica. Sovjetski Jevreji su (kao još nekoliko drugih eksteritorijalnih manjina poput Povoloskih Nemaca) bili u abnormalnoj poziciji jer nisu imali sopstvenu nacionalnu teritoriju. Sovjetska politika tokom dvadesetih godina bila je usmerena na normalizovanje statusa neteritorijalnih manjina stvaranjem zvaničnih teritorijalnih enklava za njih” (Weinberg, 1998: 21).

renje pretpostavlja pretvaranje znatnog dela jevrejskog stanovništva u sedelačko, zemljoradničko kompaktno stanovništvo čiji broj, u krajnjoj liniji, doseže stotine hiljada. Samo pod takvim uslovima jevrejske mase mogu se nadati očuvanju i budućem postojanju svoje nacionalnosti” (cit. prema: Мелихов, 2009: 259). Ako je kolonizacija na Krimu nailazila na otpore starosedelaca i podsticala širenje antisemitizma,⁵⁸ boljševicima je preostala mogućnost pronalazjenja neke druge teritorije na kojoj bi se, naseljavanjem i osnivanjem jevrejske “sovjetske domovine” (*Советиш геймланд*), stvorile pretpostavke za pretvaranje Jevreja u punopravnu (sovjetsku) “naciju”. Rešenje je nađeno na sovjetskom Dalekom istoku – ogromnoj teritoriji pograničnog Birobidžanskog okruga na kojoj je živelo samo oko 30.000 stanovnika,

mahom starih ruskih i ukrajinskih (kozačkih) kolonista,⁵⁹ Korejaca i Kineza, te pripadnika indogenih sibirskih plemena. Posle povratka jedne istraživačke ekspedicije iz Amurskog kraja, Prezidijum Centralnog Izvršnog Komiteta SSSR je 28. marta 1928. godine doneo odluku da se oko četiri miliona hektara tamošnjeg zemljišta nameni za naseljavanje Jevreja kako bi, nakon uspešne kolonizacije, u toj dalekoistočnoj oblasti bila obrazovana jevrejska “nacionalna administrativno-teritorijalna jedinica”.⁶⁰

Mogućnost formiranja sopstvene nacionalno-teritorijalne jedinice sovjetskim Jevrejima svakako je bila privlačnija od samog novog mesta naseljavanja – udaljenog, “divljeg” kraja na sovjetsko-kineskoj granici. S druge strane, sa stanovišta sovjetskih vlasti, retko naseljeni Birobidžanski kraj imao je nesumnjivi strate-

58 Prema P. Smirnovu (Смирнов), Narodnom komesaru poljoprivrede RSFSR: “Snažna podrška naseljavanju Jevreja bila bi nepravedna spram ostalog stanovništva i politički nedopustiva akcija jer bi išla na ruku antisemitizmu... Obrazovanje autonomne jevrejske jedinice na *tudjoj teritoriji* od stanovništva koje je došlo sa strane potpuno je veštački poduhvat koji se, u tom pogledu, najoštrije razilazi sa prihvaćenim postupkom stvaranja autonomnih oblasti u SSSR koji se bazira na načelu samoopredeljenja nacionalnosti” (cit. prema: Мелихов, 2009: 178).

59 O ruskom osvajanju amurskog kraja i njegovom statusu u imperijalnoj imaginaciji (“Misisipi Sibira”) videti opširno u: Mark Bassin, *Imperial Visions. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*, Cambridge University Press, 2004.

60 Uprkos raširenoj upotrebi sintagme “Staljinov Sion”, inicijativa za stvaranje jevrejske autonomije u Birobidžanu pripada Kalinjenu, a ne samom Staljinu. U jednom intervjuu on je sam istakao: “Oдавno se postavljalo pitanje gde takvu jevrejsku oblast i ja sam dao KomZET-u zadatak da nađe takvo mesto koje zadovoljava sve neophodne političke, klimatske i prirodne uslove. I zaista, Birobidžan sve to zadovoljava. Pre svega, to je velika, slobodna, plodna teritorija na državnoj granici. Tamo, kao pretendenta, nema druge nacionalnosti osim jevrejske, a Jevreji su veoma verna i svojom prošlošću zaslužna nacionalnost. Pri svemu tome, čega sve nema u toj oblasti – počevši od zlata, železa i uglja – pa su perspektive razvoja velike, mada zahtevaju mnogo rada, snage, energije i stvaralačke inicijative. Jevrejski naseljenici moraju opravdati to poverenje koje im je ukazano” (cit. prema: Мелихов, 2009: 263–264).

ško-vojni značaj – migracije iz Mandžurije i politika Japana činile su ovo pogranično područje veoma ranjivim. Realizacijom “projekta Birobidžan” su stoga istovremeno ostvarivana dva cilja: “nacionalna konsolidacija” sovjetskih Jevreja njihovim “vezivanjem za zemlju” bez podsticanja antisemitizma,⁶¹ kao i dodatno osiguravanje sovjetskih granica na Dalekom istoku. Tokom nekoliko ponovljenih kampanja kolonizacije Birobidžana, sovjetska vlast je nizmienično naglašavala oba ova cilja – kako svoju posvećenost stvaranju jevrejske teritorijalne autonomije, tako i centralnom zadatku “izgradnje socijalizma” koji je, između ostalog, zahtevao naseljavanje i ekonomski razvoj državnih “periferija”.⁶² Ne razmatrajući ovde realističnost (niti cenu) izgradnje “socijalizma u jednoj

zemlji”, lako se uočava da su planovi jevrejske kolonizacije Dalekog istoka bili neopravdano optimistični. Na brojne praktične prepreke masovnoj kolonizaciji (nedostatak puteva, močvarno tlo, surova klima itd.) upozorila je već pomenuta istraživačka ekspedicija koja je sugerisala vlastima da su neophodne obimne pretходne pripreme naseljavanja ovog zabačenog kraja (videti Шварц, 1968: 166–169).⁶³ Uprkos tome, već 1928. godine stigli su prvi jevrejski doseljenici (950 ljudi) na stanicu Tihonjka (Тихонькая) oko koje će izrasti buduće središte oblasti – grad Birobidžan. Petogodišnjim planom kolonizacije predviđeno je doseljavanje 35 do 40 hiljada Jevreja, ali je, poput brojnih drugih sovjetskih planova, i ovaj ostvaren samo delimično – do maja 1934. godine ukupno je

61 “Dalekoistočni projekat ne samo da nije podsticao rast antisemitizma već se, naprotiv, zahvaljujući preseljenju Jevreja iz gusto naseljenog evropskog dela SSSR (gde su istorijski nastala žarišta judofobije) u gotovo nenaseljeni kraj, postizalo smanjenje obima te socijalne bolesti” (Костырченко, 2003: 114).

62 Naglasak se menjao u zavisnosti od društvenih i političkih okolnosti – E. Frumkina, članica Centalnog biroa Jevrejskih sekcija, u svom istupu 9. februara 1927. godine je oprezno formulisala odnos između ova dva cilja: “Moguće je, kako je pisao Staljin, neke nacionalnosti, uključujući i Jevreje, pod vođstvom sovjetske vlasti konsolidovati u naciju. Zato smo obavezni da učinimo sve što od nas zavisi i što možemo kako bismo stvorili mogućnost za slobodni razvoja Jevreja, ali istaći autonomiju kao cilj mi sada ne možemo jer bi to bila nacionalistička parola. Naš cilj je preduzimanje mera koje nas približavaju socijalizmu putem prevođenja svih Jevreja na proizvodni rad” (cit. prema: Аманжолова, 2004: 223).

63 Zagovornik kolonizacije Krima Jurij Larin je takođe upozoravao na teškoće ostvarenja birobidžanskog plana: „Već sama malobrojnost jevrejskog stanovništva u SSSR, kao i već u velikoj meri izvršeno njegovo preseljavanje u velike gradove i sela evropskog dela zemlje čine veoma malo verovatnim obrazovanje 'jevrejske nacionalne administrativno-teritorijalne jedinice' na Amuru – ako se pod tim ne podrazumeva nekoliko oblasti sa ukupnim stanovništvom od jedne ili dve stotine hiljada ljudi. Širi obim taj poduhvat bi mogao imati jedino u tom slučaju ako pretpostavimo – što nije baš verovatno – masovno doseljavanje na Amur Jevreja iz inostranstva – Poljske, Litve i Rumunije“ (cit. prema: Мелихов, 2009: 124).

naseljeno nešto manje od dvadeset hiljada, od kojih je čak njih oko 60 odsto ubrzo napustilo oblast vrativši se u stari kraj ili u gradske centre na Dalekom istoku.⁶⁴ Teški klimatski uslovi života u istočnom Sibiru, nepostojanje infrastrukture i visoki troškovi usporili su zemljoradničku kolonizaciju, a novoosnovani kolhozi nisu uspevali da proizvedu dovoljno hrane ni za sopstvene potrebe. Okretanje vlasti zadacima ubrzane industrijalizacije zemlje umanjilo je sredstva kojima je raspolagao KomZET, pa je finansijska podrška naseljavanju Birobidžana tražena u inostranstvu – ulogu “Džointa” (zainteresovanog za Krim, ali ne i za Daleki istok) preuzeo je IKOR (*Idishe Kolonizatsie Organizatsie in Rusland*), američko-jevrejska organizacija koja je prikupljala i slala novčanu i materijalnu pomoć doseljenicima, te popularizovala ideju o stvaranju “jevrejske domovine” u Sovjetskom Savezu. Odluka o osnivanju “Birobidžanskog jevrejskog nacionalnog rejona” 1930. godine (kada je od 38.000 stanovnika, bilo 2.672 Jevreja) bila je podsticaj jačanju kolonizacije, kao što je to bio i Dekret kojim je 7. maj 1934. godine Birobidžanski rejon zvanično pretvoren u “Jevrejsku autonomnu oblast”. Time je konačno ostvarena teritorijalna pretpostavka pretvaranja Jevreja u “naciju”, koju je objasnio Kalinjin: “Pitate se zašto smo organizovali Jevrejsku nacionalnu oblast?... Osnovi razlog je to što imamo veoma mnogo Jevreja... koji su jedina nacionalnost u SSSR koja, uprkos broju od gotovo tri miliona pripadnika, nema državnu tvorevinu... Smatram da će Birobidžan kroz deset godina biti najvažniji, ako ne i jedini, čuvar jevrejske soci-

jalističke kulture... *Birobidžan smatramo jevrejskom nacionalnom državom*. Pružanje pomoći toj državi, naročito na njenom početku, veoma je važno” (cit. prema: Мелихов, 2009: 261; kurziv moj).

Zvaničnim osnivanjem Jevrejske autonomne oblasti završen je proces nacionalne “normalizacije” Jevreja kojim su oni pretvoreni u sovjetsku socijalističku naciju nalik svim ostalim: “Sticanjem svoje teritorije, svoje državnosti, jevrejski trudbenici Sovjetskog Saveza dobili su suštinski važan element koji im je ranije nedostajao da bi se u naučnom smislu smatrali nacijom. Desilo se da je, kao i u slučaju mnogih drugih sovjetskih nacionalnosti koje su okončale proces svoje nacionalne konsolidacije, *jevrejska nacionalna manjina postala nacija jer je dobila svoju nacionalnu administrativnu jedinicu u Sovjetskom Savezu*” (Диманштейн, 1935; cit. prema: Slezkine, 1994: 444–445). Iako je Dimanštajnov odgovor na pitanje koje je postavio naslovom svog članka (“Predstavljaju li Jevreji, u naučnom smislu, naciju?”) bio prevashodno upućen sovjetskim Jevrejima, osnivanje Jevrejske autonomne oblasti smatrano je događajem od istorijskog značaja za celokupnu jevrejsku dijasporu. Bez obzira što element državnosti (još) nije dosezao republički nivo, Birobidžan je mogao biti predstavljen kao prva i jedina “jevrejska država na svetu” koja je, za razliku od neizvesne sudbine cionističkih planova za povratak u Palestinu, istorijska i politička realnost. Ili, kako je to u brošuri pisanoj na engleskom istakao jidiš-književnik D. Bergelson (*Бергельсон*) koji se 1934. godine iz Berlina vratio u Moskvu: “Jevreji su stekli svoju državnost u Sovjetskom Savezu – Jevrejsku

64 Videti podatke u Шварц (1968: 172); Pinkus (1988: 75).

autonomnu oblast – što predstavlja *jedinstveni i najznačajniji događaj u istoriji celokupnog jevrejskog naroda*” (Bergelson, 1939: 12). Rastom nemačkog nacizma i fašističkih pokreta u Evropi tokom tridesetih godina dodatno je povećan značaj Birobidžana kao jevrejske domovine u okruženju oslobođenom od antisemitizma. Ipak, uz svu podršku levih i komunističkih jevrejskih krugova,⁶⁵ sovjetski Sion na Dalekom istoku privukao je samo neznatni broj (oko 1. 500) Jevreja iz dijaspore – pretežno emigranata iz bivše Zone naseljavanja koji su svojim povratkom u SSSR potvrđivali odanost kako komunističkoj ideji tako i pripadnost jevrejskoj naciji koja je stekla socijalističku domovinu. U ovom obimom skromnom povratku, ukrštala su se dva utopijska motiva (komunizma i jevrejske “alije” /*Aliyah*/), ali je primat svakako imala predstava o sovjetskoj “Obećanoj zemlji” koja je svoj univerzalizam potvrđivala, između ostalog, i stva-

ranjem posebne jevrejske domovine na svom tlu.⁶⁶

Kao i u drugim projektima jevrejskog “teritorijalizma”, nalaženje i “dodeljivanje” Jevrejima nenaseljenog prostora bile su nužan, ali ne i dovoljan uslov formiranja jevrejske nacionalne autonomije. Kolonizacijom je trebalo obezbediti naseljavanje jevrejskog stanovništva,⁶⁷ a jezičkom, kulturnom i obrazovnom politikom afirmisati distinktivno nacionalne karakteristike te autonomne oblasti. Uprkos neuspehu masovne kolonizacije (1939. godine broj Jevreja dosegao je do 18.000, što je činilo tek 16 odsto ukupnog stanovništva), sastav organa vlasti i kulturna politika usklađeni su sovjetskom praksom “korenizacije” prema kojoj su Jevreji smatrani “titularnom nacijom” Birobidžanske oblasti. Stoga su na rukovodeće partijske i administrativne funkcije većinom imenovani boljševici jevrejskog porekla, a pored ruskog, u

65 Jevrejsko-nemački komunista Oto Heler (Otto Heller) predviđao je 1931. svetlu budućnost Birobidžana: “U Birobidžanu ćete naći automobile, vozove i brodove. Iz dimnjaka velikih fabrika vijoriće se dim, a deca pokoljenja slobodnih jevrejskih radnika i seljaka igraće se u cvetnim vrtovima. Birobidžan će biti socijalistička zemlja, zemlja međunarodnog proletarijata, čudo socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu” (*Der Untergang des Judentums. Die Judenfrage, ihre Kritik, ihre Lösung durch den Sozialismus*, Wien, 1931, cit. prema Столбепр, 1999: 149).

66 Većina inostranih doseljenih Jevreja su bili komunisti – Sljoskin navodi primer svoje babe (jevrejske komunistkinje koja je iz carske Rusije emigrirala u Argentinu) koja je 1931. godine iz Buenos Ajresa došla u Birobidžan kako bi učestvovala u “izgradnji socijalizama”. Pošto joj je ćerka umrla od smrzavanja, uspela je da se već sledeće godine iz Birobidžana preseli u Moskvu. Posvećujući knjigu uspomeni na nju, Sljoskin ističe: “U starosti ponosila se veoma svojim jevrejskim precima, smatrajući da je najveći deo njenog života bio greška” (Slezkine, 2004: 248; Preface).

67 Neusaglašenost teritorijalne i demografske politike ilustruje sovjetska anegdota o razmeni telegrama Moskve i Birobidžana u kojoj iz Moskve poručuju: “Organizujte kolhoz”, a iz Birobidžana odgovaraju: “Kolhoz smo organizovali, samo još pošaljite ljude”! (Мелихов, 2009: 277).

zvaničnoj upotrebi bio je i jidiš – jezik na kome je vršena školska nastava, izvođene pozorišne predstave (u “Jevrejskom državnom pozorištu Lazar Kaganovič”), štampane knjige, časopis (*Forpost*) i dnevne novine (*Birobidžaner stern*). Tako je, prema oceni Centralnog komiteta od 29. 9. 1936, “Jevrejska autonomna oblast postala centar sovjetske nacionalne jevrejske kulture... Ona privlači i izaziva interesovanje jevrejskih radnih masa, te jača stremljenje ka preseljenju u nju – ne samo među Jevrejima u SSSR, već i inostranim” (cit. prema: Шварц, 1968: 183). Naravno, reč je o kulturi koja je bila “nacionalna” po svojoj (jezičkoj) formi, a socijalistička po svom “sadržaju”, istovetnom na svim drugim jezicima sovjetskih nacija i nacionalnosti.

Jedan od paradoksa stvaranja Jevrejske autonomne oblasti posledica je kašnjenja u njenom formiranju – od sredine tridesetih godina sovjetska nacionalna politika postaje znatno restriktivnija u pogledu podsticanja “nacionalnih formi” koje su cvetale tokom dvadesetih. Koncentracija i konsolidacija Staljinove vlasti posle pobede u borbi za “Lenjinovo nasleđe”, politika ubrzane industrijalizacije i centralizovane planske privrede, te izgradnja “socijalizma u jednoj zemlji” koja se nalazi u neprijateljskom okruženju – uticali su na redefinisavanje sovjetskog rešavanja “nacionalnog pitanja”. Rastuće podozrenje prema “na-

cional-komunizmu” – politici “korenizovanih” republičkih elita za koje je boljševizam bio pre sredstvo izgradnje sopstvenih nacija, nego obrnuto – manifestovalo se u naglašavanju i jačanju državno-partijskog jedinstva.⁶⁸ Pređašnja politika institucionalizacije nacionalnih autonomija dovedena je u pitanje “otkrićem” koje je novembra 1937. godine formulisao bliski Staljinov saradnik Maljenkov (Маленков): “Sada je potpuno utvrđeno da su u nizu slučajeva nacionalni reoni stvarani na inicijativu neprijatelja naroda kako bi se uspešno obezbedilo organizovanje njihovih kontrarevolucionarnih i špijunsko-diverzantskih aktivnosti” (cit. prema: Martin, 2004: 340). Viđenje Sovjetskog Saveza kao usamljene “tvrđave socijalizma” pod “kapitalističkom opsadom” jačalo je sovjetsku ksenofobiju koja je podsticala zamenu politike preferencijalnog tretmana nacionalnih dijaspora njihovim progonom kao potencijalne “pete kolone” lojalne svojim matičnim državama.⁶⁹ Ovo odbacivanje ranije usvojenog “pijemontskog principa” sovjetske nacionalne politike nije neposredno pogađalo sovjetske Jevreje koji izvan SSSR nisu imali “matičnu državu”, ali je snažni vrtlog “Velikog terora” povukao za sobom veliki deo jevrejske političke i kulturne elite čiji su pripadnici bili deo boljševičke “stare garde”: “Represiji su bili izloženi rusko-jevrejski intelektualci od kojih mnogi nisu bili pove-

173

68 “Jer, gde god su se društveni odnosi zasnivali na korenizaciji, porastao je značaj i uticaj nacionalnih komunista za koje su kulturna autonomija i nacionalni identitet bili važniji od socijalizma boljševika” (Baberowski i Doering-Manteuffe, 2009: 207).

69 “Najviše su stradale neteritorijalne nacionalne manjine koje nisu imale povlašćeni status socijalističkih nacija. Najsnažniji je bio udar po manjinama koje su poticale iz zemalja koje su u to vreme bile neprijateljske prema SSSR – Poljacima, Fincima, Grcima, Nemcima, Estoncima, Litvancima i Letoncima. Od leta 1937. NKVD je prema njima otpočeo sprovođenje masovnih operacija ‘nacionalne’ represije... Kao inostrani špijuni, streljano je 247.000 pripadnika tih manjina” (Костырченко, 2010: 40–41).

zani sa nacionalnom (jidišističkom) kulturom, već su pretežno bili partijsko-državni funkcioneri. Ipak, nije njihov etnicitet prouzrokovao represiju, već pripadnost nomenklaturi koja je bila podvrgnuta opštoj čistki. Kao sistemski faktor, elementi antisemitizma počeli su se ispoljavati tek kasnije, u periodu opadanja talasa političkog terora i u uslovima stabilizacije režima” (Костырченко, 2010: 68).⁷⁰

Tokom “čistke” starih kadrova Jevrejske sekcije i rukovodstva EAO, sovjetska vlast nije dovela u pitanje “nacionalnu formu” Birobidžana, niti se programski zalagala za politiku asimilacije sovjetskih Jevreja.⁷¹ Stoga je primer Birobidžana pogodna ilustracija Vajnerove teze o “dva stuba-blanca” sovjetske nacionalne politike – “primene politički obrazloženog državnog nasilja i istovremene gajenja etno-nacionalnog partikularizma. Bez ova dva stuba teško je razumeti istovremeno istrebljenje čitavih nacionalnih elita i inteligencije zajedno sa istrajnom težnjom ka demarkaciji i opisivanju partikularnih identiteta” (Weiner, 1999: 1149). Sličan stav formuliše Teri Martin

kada, razlikujući “tvrdu” i “meku liniju” (*hard and soft line*) sovjetske nacionalne politike, ističe da su one postojale paralelno: “Na primer, od 1935. do 1937. godine, u okviru ‘čvrste linije’ partija i NKVD sprovodili su i nadzirali etničko čišćenje i masovno hapšenje dijaspornih nacionalnosti Sovjetskog Saveza. U istom tom periodu, osnovni prioritet Saveta nacionalnosti bio je nastavak unapređenja nacionalnih institucija upravo tih etničkih zajednica... Zvanična podrška paralelnom postojanju ovih međusobno nesaglasnih politika ukazuje na činjenicu da je prava politika nastajala u dijalogu između njih” (Martin, 2004: 22). Primenjeno na Birobidžan, to je značilo da se kampanja hapšenja oblasnih vođa pod optužbom za (“trockistički”) nacionalizam odvijala istovremeno sa slavljenjem klasika jidiš književnosti Šolema Alejhema, osnivanjem jevrejskih kolhoza i isticanjem nacionalnog karaktera EAO koji, u krajnjoj liniji, nije direktno zavisio od (malo) brojnosti jevrejskog stanovništva.

Uprkos propagandnim kampanjama, jevrejska kolonizacija Dalekog istoka do početka Dru-

174

⁷⁰ Analizirajući “čistke” u EAO na primeru hapšenja sekretara Oblasnog partijskog komiteta (обком) Хавкина (Хавкин), Vajnberg formuliše sličan zaključak: “*Havkin i njegovi saradnici nisu bili meta zato što su Jevreji, već zato što su smatrani za politički sumnjive. Pored toga, nekadašnje učesće u jevrejskim političkim pokretima, poput članstva u Bundu ili cionističkom pokretu pre ili neposredno posle Revolucije, bilo je sredinom tridesetih godina ponekad korišćeno protiv članova partije koji su sami sebe optuživali za ‘kontrarevolucionarno trockističke, buržoasko-nacionalističke aktivnosti’.*” Da sama sadržina optužbi tokom “Velike čistke” nije bila od presudne važnosti pokazuje hapšenje predsednika Izvršnog komiteta EAO Liberbega (Иосиф Либерберг) koji je optužen za “trockizam i buržoaski nacionalizam” zbog pokušaja da od EAO stvori “*centar jevrejske kulture u Sovjetskom Savezu*”, tj. ono što su centralne vlasti prethodne godine smatrale svojim sopstvenim ciljem (videti Weinberg, 1993: 26).

⁷¹ Slično je bilo i u odnosu prema drugim nacionalnostima: “Sovjetsko okretanje etničkom čišćenju tokom tridesetih godina uopšte nije bilo praćeno trendom podsticanja asimilacije, već pre pojačanim naglašavanjem distinktivne primordijalne suštine etničkih zajednica u Sovjetskom Savezu” (Martin, 2004: 341).

gog svetskog rata nije donela znatne rezultate – u sopstvenoj “državi” Jevreji su ostali upadljiva manjina. Brojni faktori su uticali na slab odziv sovjetskih Jevreja na poziv da nasele sopstvenu autonomnu oblast. Nepovoljne prirodne karakteristike (surova klima, močvarno tle, šume, manjak pijaće vode...) ove istočno-sibirskе oblasti, kao i njena udaljenost od teritorija koje su Jevreji vekovima naseljavali, svakako su predstavljale prepreke za masovno preseljenje. S druge strane, ubrzana industrijalizacija olakšavala je mobilnost jevrejskog stanovništva ka industrijskim središtima u kojima je postojala potreba za obučenom radnom snagom, a nepostojanje prepreka u obrazovanju podsticalo je veliku koncentraciju Jevreja u urbanim centrima zemlje zahvaćenim procesom modernizacije.⁷² Ubrzana akulturacija sovjetskih Jevreja olakšana je radikalnim odbacivanjem tradicionalnih socijalnih, religijskih i kulturnih oblika kolektivnog života karakteri-

stičnih za prerevolucionarnu Zonu naseljavanja, a koncept sekularne jevrejske kulture utemeljene na jidišu nije mogao zaustaviti proces asimilacije Jevreja u šire okvire (rusko-jezičke) sovjetske kulture.⁷³ Tim pre što se ta kultura posle Revolucije (samo)razumevala kao prvi, posredujući korak ka doseganju nove, “opšteljudske” kulture epohe komunizma oslobođene nacionalnog partikularizma. Suočeni sa istorijskom realnošću “nacionalnog pitanja” boljševici su, kao što sam pokušao da pokažem, doktrinarni (komunistički) univerzalizam zamenili socijalnim inženjeringom “izgradnje (socijalističkih) nacija”. Izdvajajući teritoriju kao ključni element konstituisanja nacija, Jevrejima su ponudili Birobidžan u zamenu za “Obećanu zemlju”.⁷⁴ Kao i u drugim slučajevima “teritorijalističkih” zamisli za rešenje “Jevrejskog pitanja”, i u ovom sovjetskom slučaju zanemarena je činjenica složenosti odnosa etničkih zajednica i teritorija koje one

72 “Ideja (poljoprivrednog) naseljavanja zemlje – posebno tako negostoljubive – činila se malo smisljena većini sovjetskih Jevreja, još manje smisljena za teorijski konzistentne sovjetske marksiste, a skoro sasvim besmislena u vreme najintenzivnije industrijalizacije koju je ikada sprovedila neka država u istoriji i najodlučnijeg napada urbane civilizacije na seosku (apolonijsku) unutrašnjost” (Slezkine, 2004: 249).

73 “Nestanak ‘zone’ i otvaranje mogućnosti životnog napretka u zemlji u kojoj su prethodno bili podanici drugog reda, označilo je, između ostalog, pokretanje snažnog mehanizma asimilacije koji je, pre Revolucije zahvatajući samo više slojeve jevrejstva, postao sada sveopšti i obuhvatio praktično sve jevrejsko stanovništvo bivše imperije. Kako je to istakao Džon Klir, puna emancipacija Jevreja izazvala je njihovu punu asimilaciju” (Костырченко, 2010: 37).

74 “Nasuprot Birobidžanu, Sion nije bio samo ‘pusta zemlja’. *Eretz Yisrael* imala je simboličku i mitsku istoriju povezanu sa hebrejskim i jevrejskom kulturom, dok je Birobidžanu nedostajao upravo taj nadahnjujući, pokretači simbolizam. Generalno, sovjetski Jevreji nisu želeli da pripadaju sekularnoj jevrejskoj naciji koju su im sovjetsko-jevrejski aktivisti i sovjetska država ponudili. Većina sovjetskih Jevreja bila je mnogo više zainteresovana za transformaciju u moderne sovjetsko-jevrejske građane kojima je otvoren put društvene mobilnosti nego za kulturni i teritorijalni eksperiment stvaranja socijalističke nacije zasnovane na jidišu – sovjetskog Siona” (Shneer, 2010).

smatraju “svojima”: “Privrženost određenim teritorijalnim deonicama, kao i nekim mestima na njima, ima mitsko i subjektivno svojstvo. Ta privrženost datoj zemlji i povezanost sa njom, a ne nastanjenost na njoj ili njeno posedovanje, jeste ono što je važno za etničku identifikaciju. Dotična zemlja je teritorija gde mi spadamo... Čak i kada je dugo odvojena od domovine, etnija može i dalje postojati zahvaljujući jakoj nostalgiji i duhovnoj privrženosti” (Smit, 1998: 42-43).

4. NACIJA BEZ KORENA: AVET KOSMOPOLITIZMA

Gornji stav Smit je formulisao objašnjavajući različite statusse koje “domovina” ima u konstituisanju etničkih zajednica i nastanku nacija: “Dok u slučaju etnija spona sa teritorijom može biti tek istorijska i simbolička, u slučaju nacije ona je fizička i stvarna: nacije poseduju teritorije” (Smit, 1998: 68). U osnovi, stav ovog savremenog teoretičara nacionalizma saglasan je sa stanovištem koje su povodom sovjetskih Jevreja zastupali zagovornici “projekta Birobidžan” tvrdeći da je teritorijalnost ključni faktor pretvaranja etničke zajednice u naciju. U osnovi cionističkog pokreta ležalo je isto to uverenje – odbacujući “nacionalizam dijaspore” (*Goles Nationalism*), cionisti su u povratku na “Svetu zemlju” i stvaranju sopstvene države videli ključni preduslov konstituisanja i egzistencije jevrejske nacije. Za razliku od ranih boljševika i različitih frakcija jevrejskog “teritorijalizma”, oni su bili “primordijalisti”, a ne “konstruktivisti” – “teritorija” za njih nije predstavljala stvar slučajnog (istorijskim okolnostima nametnutog) izbora, već iskonskog prava na *Erec Izrael*. Ipak, posmatrano iz perspektive međuratne Evrope i Sovjetskog Saveza, alternativni projekti

nacionalizma dijaspore (zasnovani na kulturi i jidišu) nisu bili ništa veće utopije od cionističkog plana povratka u Palestinu.

Holokaust je imao ključnu ulogu u radikalnoj promeni perspektive iz koje danas sagledavamo debate vođene između zagovornika cionizma i nacionalizma dijaspore. Ne razmatrajući ovde pretpostavke i dalekosežne posledice zločinačkog istrebljenja Jevreja, ukazaću samo na one aspekte Holokausta koji su se ticali sudbine Jevrejske autonomne oblasti. Neposredno posle rata i sistematski sprovedenog genocida nad Jevrejima u okupiranim delovima Sovjetskog Saveza, među preživelim Jevrejima poraslo je interesovanje za naseljavanje Birobidžana. Od 1946. do 1948. godine zabeležen je najveći porast doseljenika u EAO – u organizovanim konvojima (*эшелоны*) iz zapadnih delova Sovjetskog Saveza pristiglo je desetak hiljada Jevreja, te, po nepouzdanim procenama, još toliko samostalnih doseljenika (vid. Pinkus, 1988: 193; Шварц, 1968: 189). U svakom slučaju, krajem 1948. godine broj Jevreja u EAO dosegao je tridesetak hiljada što je podsticalo očekivanja da će, ako se naseljavanje nastavi takvim tempom, oblast za nekoliko godina biti pretvorena u davno zamišljenu i obećanu Jevrejsku autonomnu republiku (Weinberg, 1998: 72). Za razliku od dvadesetih godina kada su Birobidžan naseljavali oni koji su bežali od gladi ili želeli da učestvuju u izgradnji komunizma, u posleratnoj kolonizaciji presudnu ulogu imalo je tragično (ratno i poratno) iskustvo koje je Jevreje podsticalo da potraže sigurnost u okrilju sopstvene “republike”: “Činjenica neočekivano masovne težnje Jevreja-povratnika iz ratne evakuacije da nasele Birobidžan baca jasno svetlo na situaciju u kojoj su se oni našli po povratku u svoja rod-

na mesta. Izoštreno pod uticajem događaja poslednjih godina, nacionalno osećanje posebno je burno reagovalo na brojne pojave antisemitizma i na još više rasprostranjenu ravnodušnost prema antisemitizmu” (Шварц, 1968: 190).

S druge strane, imajući neposredan uvid u karakter i razmere Holokausta, predvodnici “Jevrejskog antifašističkog komiteta” (ЕАК)⁷⁵ pre okončanja ratnih dejstava uputili su pismo sovjetskoj Vladi sa predlogom da se formira Jevrejska SSR. Ukazujući da se, pored nezamislivih zločina nacističkog istrebljenja, sovjetski Jevreji često suočavaju i sa “bolesnim ispadima antisemitizma” određenih slojeva (“kapitalističkih ostataka”) samih “bratskih naroda”, vodeći predstavnici jevrejsko-sovjetske kulture apelovali su da se posle okončanja rata po svom državno-pravnom statusu Jevreji izjednače sa ostalim sovjetskim “titularnim nacijama”: “Stvaranjem

Jevrejske sovjetske republike bi se jednom i zauvek, boljševički i u duhu lenjinsko-staljinske nacionalne politike, rešio problem državno-pravnog položaja jevrejskog naroda i daljeg razvoja njegove mnogovekovne kulture. Vekovima niko nije bio u stanju da reši taj problem, a njega je moguće rešiti samo u našoj velikoj socijalističkoj zemlji” (Михоэлс, Эпштейн и Фефер, 1944: 325). Ocenjujući da “usled nedovoljnog korišćenja svih mogućnosti i zbog udaljenosti od boravišta većine jevrejskih radnih masa, *eksperiment sa Birobidžanom nije uspeo*”, oni su obnovili stari plan o stvaranju Jevrejske sovjetske republike na Krimu u čemu bi, prema njihovom mišljenju, Sovjetski Savez mogao računati na “znatnu pomoć jevrejskih narodnih masa svih zemalja sveta” (*Isto*: 325–326). Pominjanje pojava “unutrašnjeg antisemitizma”, isticanje jedinstvenog karaktera Holokausta⁷⁶ i pozivanje na solidarnost međunarodnog jevrej-

177

⁷⁵ Еврейский антифашистский комитет (ЕАК) – društvena organizacija formirana 1942. sa ciljem da zapadnu javnost upozna sa ratnim naporima SSSR, vrši uticaj na jevrejske zapadne organizacije, prikuplja pomoć i jača savezničku solidarnost. Opširno o ЕАК videti u S. Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: the Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*, Boulder, CO: East European Monographs, 1982; *Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941-1948: Документированная история* (Ред. Г. Костырченко), Москва: Международные отношения, 1996.

⁷⁶ Negativan odnos sovjetske vlasti prema isticanju jedinstvenosti Holokausta manifestovao se već tokom 1947. u zabrani objavljivanja *Crne knjige* o masovnom i sistematskom uništavanju Jevreja na okupiranim teritorijama SSSR koji su sastavili V. Grosman i I. Erenburg. Prema obrazloženju Agitpropa, štampanje ove knjige (izdate već u Americi i korišćene tokom Nirnberškog procesa) nije bilo politički opravdano i svrsishodno jer se izdvajanjem zločina nad Jevrejima “stvara lažna predstava o istinskom karakteru fašizma i njegovoj organizaciji”: “U dokumentima Državne komisije za istraživanje i otkrivanje zločina nemačko-fašističkih okupatora ubedljivo je pokazano da su hitlerovci bespoštedno istovremeno istrebljivali Ruse, Jevreje, Beloruse, Ukrajince, Letonce, Litvance i druge narode Sovjetskog Saveza” (Документ №12 Государственный антисемитизм СССР: От начала до кульминации, 1938-1953, Сост Г. В. Костырченко, Москва, 2005). Dostupno internet izdanje: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68419>; posećeno: 1. II. 2012).

stva, predstavljali su početak kraja “Jevrejskog antifašističkog komiteta”. Naime, veoma uspešna propagandna aktivnost EAK tokom rata (izražena u velikom odjeku američke turneje njegovih vođa, publikovanju brojnih svedočanstava o genocidu nad Jevrejima itd.)⁷⁷ počivala je na naglašavanju “solidarnosti i bratstva koji povezuju sve Jevreje”: “Po samoj prirodi svoje delatnosti EAK je odstupao od sovjetske ideologije koja je sovjetske Jevreje smatrala specifičnom, teritorijalnom etničkom grupom sa svojim posebnim jezikom (jidiš), kulturom i nacionalnom istorijom. Oni nisu imali ništa zajedničko sa Jevrejima koji su bilo gde drugde, a još manje sa nekim entitetom koji bi se mogao konceptualizovati kao ‘svetsko jevrejstvo’” (Klier, 2004: 280). Iz pragmatično-političkih razloga ova neusaglašenost postulata boljševičke nacionalne politike i pretpostavki na kojima je počivala propagandna aktivnost EAK-a sovjetskom rukovodstvu tokom rata nije smetala. Okončanjem Drugog svetskog rata i početkom Hladnog rata, međunarodno-

politički kontekst je radikalno izmenjen, pa je u novonastalim okolnostima Suslov formulisao predlog da se EAK rasformira: “Proverom je ustanovljeno da delatnost Jevrejskog antifašističkog komiteta, kako u inostranstvu tako i u zemlji, dobija sve više cionističko-nacionalistički karakter i stoga postaje politički štetna i nesnošljiva. Celokupna sadašnja delatnost EAK protivreči lenjinsko-staljinskim pogledima na suštinu jevrejskog pitanja” (Суслов, 1946). Pozivajući se na prerevolucionarne Lenjinove i Staljinove tvrdnje da Jevreji nisu “nacija” i da je njihova asimilacija neizbežna,⁷⁸ Suslov nije doveo u pitanje samo ideološku pravovernost EAK, već i sam koncept administrativno-teritorijalne autonomije sovjetskih Jevreja – kako na Krimu tako i u Birobidžanu. Istina, opstanak same Jevrejske autonomne oblasti nije doveden u pitanje,⁷⁹ ali je ideja stvaranja republike na Krimu protumačena kao deo plana da se na tlu Sovjetskog Saveza stvori jevrejska država koja bi bila “agentura svetskog jevrejstva” i američkog imperijalizma. Početkom

77 “Tokom Drugog svetskog rata Sovjetski Savez je dobio oko 45 miliona dolara od različitih jevrejskih organizacija, većinom američkih. Najveća akcija prikupljanja pomoći bila je američka turneja tokom leta i jeseni 1943. godine Mihoelsa i člana Prezidijuma EAK Jicaka Fefera, jevrejskog pisca i tajnog saradnika NKVD. Mihoels i Fefer su govorili na masovnim mitinzima (na njujorškom stadionu prisustvovalo je oko 50.000 ljudi) i vodili – uz odobrenje sovjetskih vlasti – pregovore sa rukovodiocima Svetskog jevrejskog kongresa i Svetske cionističke organizacije, susrećući se, između ostalih, sa Albertom Ajnštajnom, Čarlijem Čaplinom, Edijem Kantorom, Teodorom Drajzerom, Tomasom Manom i Jehudom Menjuhinom” (Slezkine, 2004: 291–292).

78 “Kao što je poznato, Lenjin i Staljin su smatrali da se ne može govoriti o Jevrejima koji su teritorijalno razbacani, ekonomski razdvojeni i koji govore razne jezika, kao o jedinstvenoj naciji; da celokupni hod istorije svedoči o procesu stapanja Jevreja sa stanovništvom koje ih okružuje i da je taj neizbežni proces siguran i progresivni put rešavanja jevrejskog problema” (*Isto*).

79 Time je, paradoksalno, potvrđen marginalni značaj Birobidžana.

1948. godine Solomon Mihoels, predsednik EAK i potpisnik “krimskog predloga”, ubijen je u insceniranoj automobilskoj nesreći,⁸⁰ a EAK je krajem godine raspušten kao “centar antisovjetske propagande” da bi posle toga otpočeo talas hapšenja njegovog rukovodstva. Dugo pripreman sudski proces okončan je jula 1952. godine izricanjem smrtnе presude trinaestorici vođa EAK optuženih za “jevrejski nacionalizam i špijunsku delatnost”.⁸¹

Optužbe koje su pratile ukidanje EAK i progon njegovih članova sadržale su dvostruku poruku sovjetskim Jevrejima – prva je bila usmerena ka suzbijanju njihove rastuće nacionalne samosvesti, dok je druga izražavala sumnju u njihovu lojalnost Sovjetskom Savezu. Ratna zbiivanja i Holokaust direktno su uticali na buđenje nacionalne samosvesti u velikoj meri već asim-

lovanih sovjetskih Jevreja.⁸² EAK, a ne Oblasni komitet Birobidžana, imao je u njihovim očima status zastupnika “nacionalne stvari” – “jevrejsku adresu” kojoj su se obraćali.⁸³ Usled centralističkog ustrojstva i partijskog monopola, jasno je da sovjetski sistem nije mogao tolerisati postojanje takvog alternativnog političkog centra koji bi, preuzevši na sebe ulogu zastupanja sovjetskih Jevreja, komunicirao ne samo sa partijsko-državnim organima u zemlji već i sa jevrejskim zajednicama i institucijama širom sveta. Međunarodna aktivnost EAK (koja je, u krajnjoj liniji, bila razlog za njegovo formiranje)⁸⁴ podsticala je kod sovjetskog vođstva strah od “cionističke opasnosti” kojom bi se, u ime jedinstva “jevrejstva”, potkopavala privrženost sovjetskih Jevreja svojoj “socijalističkoj domovini”. Optužba rukovodstva EAK-a za “špijunsku

80 O životu i smrti Mihoelsa videti memoarsku knjigu njegove ćerke Наталия Вовси-Михоэлс, *Мой отец Соломон Михоэлс. Воспоминания о жизни и гибели*, Тель Авив, 1984, a detaljnu rekonstrukciju planiranja i okolnosti ubistva videti u Костырченко, 2010 (153-163).

81 Videti zapisnike sa suđenja koji su dostupni na ruskom i engleskom jeziku: *Неправедный суд. Последний сталинский расстрел*, Москва, 1994; *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, Yale University Press, 2001.

82 Poput Ilje Erenburga: “Odrastao sam u ruskom gradu, maternji jezik mi je ruski, ja sam ruski pisac. Poput svih Rusa sada branim svoju domovinu. Ali, nacisti su me podsetili i na nešto drugo – Hana je bilo ime moje majke. Ja sam Jevrej, to kažem sa ponosom. Hitler nas mrzi više od svega i to nas čini ponosnim” (cit. prema Rubenstein, 2001: 8–9).

83 Kako je to u pismu EAK-u formulisao jedan gardijski poručnik: “Obraćam vam se kao pripadnik mlađe generacije odraslih Jevreja. U vama vidimo predstavnike Velike nacije – nacije genija i mučenika. Posredstvom vas izražavamo svoju nadu u državnu samobitnost i nacionalno-kulturnu autonomiju... Vi ste u Sovjetskom Savezu jedini štab ove divne nacije i samo vi možete osigurati očuvanje naše Velike nacije proroka, stvaralaca i mučenika” (cit. prema Slezkine, 2004: 293).

84 “Mного od onoga što je naređeno EAK-u da radi tokom rata – da koristi kontakte sa Jevrejima na Zapadu i da dokumentuje nacističke zločine – posle rata pretvoreno je u osnov za dizanje kriminalne optužnice” (Rubenstein, 2001: 21).

delatnost” bila je izvedena iz opštije sumnje u lojalnost svih sovjetskih Jevreja koji su, identifikujući se sa “jevrejstvom”, prestali da budu isključivo “sovjetski”, te postali “građani sveta”. Kampanja protiv (jevrejskog) *kosmopolitizma* koja je usledila predstavljala je potvrdu da je poduhvat njihove “nacionalne normalizacije” stvaranjem Birobidžana kao “jevrejske teritorijalne jedinice” završen neuspehom – sovjetski Jevreji ostali su etnička zajednica “bez korena”. U svetlu marksističkog internacionalizma, ova “neukorenjenost”, sama po sebi, nije uopšte bila porok – naprotiv, bila je prednost koja je omogućavala lakše prevazilaženje nacionalnih podela u svetu određenom sukobom i borbom “društvenih klasa”. Ali, u poratnom svetu blokovske podele čvrsta “ukorenjenost” u tle (nacionalne države) jednog od dva sukobljena “tabora” nadilazila je značaj transnacionalne klasne pripadnosti. Ako su u “Slobodnom svetu” domaće komunističke partije često smatrane “petom kolonom” čija odanost “prvoj zemlji socijalizma” nadilazi privrženost sopstvenoj nacionalnoj državi, onda su u ksenofobičnom Sovjetskom Savezu značaj jačanja jevrejske nacionalne samosvesti koja prekoračuje granice “socijalističke domovine”

izjednačeni sa “izdajom”. Samoidentifikacijom sa širom zajednicom ujedinjenom u statusu žrtve (a ne objektivnim karakteristikama “nacije”) sovjetski Jevreji postali su “kosmopoliti”⁸⁵ među pripadnicima teritorijalno definisanih nacija ujedinjenih u socijalističko “bratstvo naroda”. Osnivanjem jevrejske nacionalne države (1948) “kosmopolitizam” je dobio konkretan “nacionalno-cionistički” sadržaj – pošto se Izrael ubrzo svrstao u protivnički “kapitalističko-imperijalistički tabor”,⁸⁶ sumnja u privrženost sovjetskih Jevreja apstraktnom “međunarodnom jevrejstvu” sada je mogla biti potvrđena u znacima ispoljavanja njihove podrške Izraelu.⁸⁷ Ali, nezavisno od te podrške, već samim postojanjem jevrejske nacionalne države izmenjen je status sovjetskih Jevreja: “Posle stvaranja Izraela i započinjanja Hladnog rata oni su postali nalik Nemcima, Grcima, Fincima, Poljacima i drugim ne-domorodnim etničkim zajednicama koje su osumnjičene zbog svoje privrženosti domovinama van SSSR, pa su, stoga, smatrane urođenim i nepopravljivim *tudincima*. Zato se oficijelni napadi na Jevreje mogu tumačiti kao zakasnela primena etničke komponente Velikog terora na jednu etničku grupu koja ga je (kao etnička

85 “U Sovjetskom Savezu, među takozvanim običnim ljudima koji su teško mogli razumeti pravo značenje stranog termina, ‘kosmopolit’, ta reč je, zahvaljujući raširenoj posleratnoj propagandi, shvatana kao jedan od naziva za ‘Jevreja’” (Костырченко, 2003: 311). Potvrda za to je raširena izreka u sovjetskoj posleratnoj nomenklaturi: “Da te ne bi smatrali antisemitom, Žida zovi kosmopolitom”.

86 Početna podrška SSSR stvaranju Izraela bila je motivisana težnjom ka slabljenju britanskog uticaja na Bliskom istoku (SSSR je prva priznala Izrael i aktivno ga pomagala tokom prvog arapsko-izraelskog rata).

87 Podrška jevrejskoj državi snažno je ispoljena prijemom na koji je u Moskvi naišla prva ambasadorica Izraela u SSSR Golda Meir (rođena u Kijevu kao Golda Mabovich). Njene posete moskovskoj sinagogi pratile su mase religiozno indiferentnih sovjetskih Jevreja.

grupa) izbegla u periodu 1937–1938” (Slezkine, 2004: 297).

Ostavljajući po strani prikaz toka i rezultata borbe protiv “kosmopolitizma” i “cionističke zavere”,⁸⁸ možemo zaključiti da je upravo ta kampanja implicitno potvrdila napuštanje sovjetskih planova za “nacionalnu normalizaciju” Jevreja. Iako je Birobidžan opstao kao “Jevrejska teritorijalna oblast”, malobrojnost Jevreja u njemu i gašenje institucija nacionalne kulture (zasnovane na jidišu) pretvorili su ideju o “sovjetskoj jevrejskoj domovini” u puku iluziju. Zvanično zagovaranje asimilacije ostavilo je otvorenom mogućnost integracije jevrejskog življa u sovjetske društvene strukture i kulturu. Prepreku tom procesu u epohi kasnog staljinizma predstavljalo je uverenje prema kojem je “članstvo” u nekoj naciji biološki uslovljeno (pa, stoga, nepromenljivo), te da esencijalistički shvaćen “nacionalni karakter”, u krajnjoj liniji, određuje svakog pojedinca. U svetlu tog uverenja, asimilacija Jevreja nije bila samo iluzorna, već i sumnjiva – sovjetske novine su uvele praksu da uz ruske pseudonime javnih ličnosti u zagradi objavljuju njihova jevrejska imena: “Osnovna poruka anti-

kosmopolitske kampanje bila je da Jevrejin ostaje Jevrejin, večiti stranac u nacionalnom telu, bez obzira na okolnosti” (Weiner, 1999: 50).⁸⁹

★★★

Osim natpisa na jidišu i fontane sa sedmokrakim svećnjakom, putnik koji iz voza izađe na stanici Birobidžan može u gradu videti renoviranu sinagogu, muzej doseljenika i popričati sa nekoliko starijih stanovnika koji su se posle rata doselili u Jevrejsku autonomnu oblast. Njihovi potomci odavno su nastanjeni u Izraelu, Americi ili Nemačkoj – zemljama ka kojima je bila usmerena masovna migracija ruskih Jevreja. Njihove nostalgične povremene posete birobidžanskom kraju rezultuju memorijalizacijom tragova jevrejskih života na Dalekom istoku i maglovitim planovima o njihovom učešću u postkomunističkoj tranziciji ove oblasti. Na reklamnim panoima lokanog akcionarskog društva “Tajga–Istok” putniku će biti preporučene nove vrste domaće votke sa egzotičnim imenima – “Jevrejska sreća”, “Siromašni Jevrejin” i “Rabinovič”. Od utopijske vizije “sovjetskog Siona”, ostala je samo “košer-votka”.

181

88 Videti opširno u Костырченко (2003; 2010); Pinkus (1988: 139–208); Жорес Медведев, *Сталин и еврейская проблема. Новый анализ*, Москва, 2003; L. Rapoport, *Stalin's war against the Jews: The Doctors' Plot and the Soviet solution*, Toronto, 1990.

89 “Rusi jevrejskog porekla su bili maskirani Jevreji, a maskirani Jevreji – dvostruki izdajnici... Glavna meta Staljinovih antijevrejskih kampanja bili su Rusi jevrejskog porekla ili, prema Agitpropu, oni Jevreji koji su za sebe tvrdili da su Rusi kako bi se izdavali za sovjetske ljude. Partijska neumorna volja za čišćenjem i rutinska ‘kadrovska politika’ sjedinile su se u praksi genealoške potrage – svaki Rus na visokom položaju bio je potencijalni Jevrejin, a svaki Jevrejin, bez izuzetka, bio je potencijalni neprijatelj” (Slezkine, 2004: 297, 301).

BIBLIOGRAFIJA

- 182
- Baberowski, Jörg and Doering-Manteuffe, Anselm (2009): "The Quest for Order and the Pursuit of Terror: National Socialist Germany and the Stalinist Soviet Union as Multiethnic Empires", u: Geyer and Fitzpatrick (eds.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, pp. 180–227.
- Bergelson, D. (1939): *The Jewish Autonomous Region*, Moscow: Foreign Languages Publishing House
- Brubaker, Rogers (1996), *Nationalism reframed: Nationalism and the national question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dekel-Chen, Jonathan (2003): "Farmers, Philanthropists, and Soviet Authority: Rural Crimea and Southern Ukraine, 1923–1941", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4 (4):849–885.
- Dekel-Chen, Jonathan (2005): *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941*, New Haven and London: Yale University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (2005): *Tear the Mask! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton: Princeton University Press.
- Gitelman, Zvi (1989): "Jewish Nationality and Religion," in: *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, Pedro Ramet (ed.), Durham: Duke University Press, pp. 59–80.
- Gitelman, Zvi (1998): "Introduction", in: Weinberg (1998): I–II.
- Gitelman, Zvi (2001): *A Century of Ambivalence*, Bloomington: Indiana University Press.
- Klier, John (2004): "The Holocaust and the Soviet Union", *The Historiography of the Holocaust* (Edited by Dan Stone), Palgrave Macmillan, pp. 276–295.
- Klier, John (2005): "Jewry in former Soviet Union", *Modern Judaism* (edited by Nicholas de Lange and Miri Freud-Kandel), Oxford, pp. 178–190.
- Maroney, Eric (2010): *The Other Zions: The Lost Histories of Jewish Nations*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Martin, Terry (2000): "Modernization or Neo-traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism", in: Fitzpatrick Sheila (ed.), *Stalinism: New Directions*, London: Routledge, pp. 348–346.
- Martin, Terry (2004): *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939*, Ithaca: Cornell University Press.
- Pinkus, Benjamin (1988): *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubenstein, Joshua (2001): "Night of the Murdered Poets", Introduction in: *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (Edited by J. Rubenstein and V. Naumov), Yale University Press, pp. 1–64.
- Shneer, David (2003): "Having It Both Ways: Jewish Nation Building and Jewish Assimilation in the Soviet Empire", *Ab Imperio*, Kazan (4): 377–393.
- Shneer, David (2010), "Birobidzhan", *The YIVO Encyclopaedia of Jews in Eastern Europe* (<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Birobidzhan>).
- Shternshis, Anna (2006): *Soviet and kosher: Jewish popular culture in the Soviet Union, 1923–1939*, Bloomington: Indiana University Press
- Slezkine, Yuri (1994): "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 23 (2): 414–452.
- Slezkine, Yuri (1994a): *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*, Ithaca: Cornell University Press.
- Slezkine, Yuri (2004): *The Jewish Century*, Princeton: Princeton University Press.
- Smit, Antoni (1998): *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek (prevod sa engleskog Slobodan Đorđević).
- Solženjicin, Aleksandar (2003): *Dva veka zajedno*

- (1917-1972), deo 2, Beograd: Paidea (prevod sa ruskog Miodrag Sibinović).
- Vujačić, Veljko (2007): "Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization", *Post-Soviet Affairs*, 23 (2): 156–183.
- Weinberg, Robert (1993): "Purge and Politics in the Periphery: Birobidzhan in 1937", *Slavic Review*, 52 (1): 13–27.
- Weinberg, Robert (1998): *Stalin's Forgotten Žjon: Birobidzhan and the Making of a Soviet Jewish Homeland. An Illustrated History, 1928–1996*, Berkeley: University of California Press.
- Weinberg, Robert (2008): "Demonizing Judaism in the Soviet Union during the 1920s", *Slavic Review*, 67 (1): 120–153.
- Weiner, Amir (1999): "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delinquency in the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *American Historical Review*, 104 (4): 1114–1151.
- Ленин, В. И. (1924): О еврейском вопросе в России, [Предисловие П. Лепешинского; Введение С. Диманштейна], Харьков: Пролетарий.
- Мелихов, Александр (2009): Биробиджан – земля обетованная, Москва: Текст, Книжники.
- Мендес-Флор, П.; Рейнхарц, Й. (составители) (2006): Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: Антология документов, Том II. (The Jew in The Modern World: A Documentary History), Москва, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим (*Bibliotheca Judaica*).
- Михоэлс, С., Эпштейн, Ш., Фефер, И. (1944): "Письмо в Правительство СССР с предложением создать в Крыму еврейскую республику", у: Костырченко (2010): 323–326.
- Сталин, И. В. (1946): "Марксизм и национальный вопрос", Сочинения. Т. 2, Москва: Государственное издательство политической литературы, с. 290–367.
- Сталин, И. В. (1949): "Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим", Сочинения. Т. 11, Москва: Государственное издательство политической литературы, с. 333–335.
- Столберг, Ева-Мария (1999): "Биробиджан: несбывшаяся мечта об еврейской родине", Диаспоры. Независимый научный журнал, Москва, 1: 143–158.
- Суслов, М. (1946): "Отдел внешней политики ЦК ВКП(б) - в секретариат ЦК ВКП(б) с предложением закрыть ЕАК", Государственный антисемитизм СССР. От начала до кульминации, 1938-1953 (сост. Г. Костырченко), Москва, МФД, 2005 (Документ №8 - internet izdanje: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68415>)
- Троцкий, Л. (1929): Моя жизнь. Опыт автобиографии (internet izdanje: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotlo26.htm>).

- Аманжолова, Дина (2004): "Из истории землеустройства евреев в СССР", *Cahiers du Monde russe*, 45 (1–2): 209–240.
- Будницкий, Олег В. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920), Москва: РОССПЭН, 2005
- Кандель, Феликс (2002): Книга времен и событий, Том третий: "История евреев Советского Союза. 1917–1939 гг.", Москва-Иерусалим (internet izdanje: <http://www.felixkandel.org/index.php/books/421.html>)
- Костырченко Г. (2003): Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм, Москва: Международные отношения.
- Костырченко Г. (2010): Сталин против "космополитов". Власть и еврейская интеллигенция в СССР, Москва: РОССПЭН.

- Франкель, Джонатан (2004): “Российская империя и Советский Союз”, у: Барнави и С. Фридлендер (ур.), *Евреи и XX век: Аналитический словарь*, Москва: Текст-Лехаим (перевод с французского: *Les Juifs et le XXe Siècle*, Calmann-Lévy, 2000) с. 504–529.
- Шварц, С. (1968): “Биробиджан: Опыт еврейской колонизации”, Книга о русском еврействе (1917-1967), Союз русских евреев, Нью-Йорк (Под редакцией Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона и А. А. Гольденвейзер), с. 160–203.
- Школьникова, Э. (1996): Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы, Москва: Общество “Еврейское наследие” (<http://www.jewish-heritage.org/prep26.htm>)
- Ялен, Дебора (2010): “Так называемое “еврейское местечко”: штетл, большевистская идеология и советская этнография в межвоенный период”, Новое литературное обозрение, No. 102 (internet dokument: <http://polit.ru/article/2010/07/07/shtetl/>).